

tidsskrift.dk

Kong Valdemars jordebog og den nyere kritik.

Historisk Tidsskrift, Bind 4. række, 5 (1875)

Link til pdf:

http://img.kb.dk/tidsskriftdk/pdf/hto/hto_4rk_0005-PDF/hto_4rk_0005_96510.pdf

Link til webside:

<http://tidsskrift.dk/visning.jsp?markup=&print=no&id=96510>

pdf genereret den : 28/5-2008

Kong Valdemars jordebog og den nyere kritik.

Af

Kr. Erslev.

Siden «Kong Valdemars jordebog» blev afskrevet af Langebek i Stockholm og udgivet af Suhm i syvende bind af *Scriptores*, have alle danske historiegranskere søgt til den som den ældste og vigtigste kilde for vor kundskab om Danmarks indre forhold. Men samtidig med at den saaledes blev benyttet af alle i videste mål, var der ingen, som underkastede selve værket en kritisk undersøgelse, skönt enhver kunde se, hvor mange uensartede og tidsforskellige stykker det indeholdt. Dog kunde en sådan undersøgelse også kun give ringe udbytte, så længe man blot kendte jordebogen i den unøjagtige og vildledende trykte udgave, men forståelsen af hele værket skred mægtig fremad, da man i Sverig opdagede, at den såkaldte jordebog ikke var et særligt håndskrift, men kun spredte brudstykker af en større kodex i det stockholmske rigsbibliothek. Klemming gav en meddelelse om dette i *Antiquarisk Tidsskrift* 1849 —51, og hermed var der givet et ganske nyt grundlag for opfattelsen af «Kong Valdemars jordebog». En fremmed gransker var den første, som benyttede denne oplysning, i

det Schirren i en undersøgelse om Estlandslisten¹⁾ også behandlede de øvrige jordebogsdele og skarpt udtalte, at «Valdemars jordebog» kun bestod af usammenhængende brudstykker. Herhjemme gik tyve år hen, uden at nogen vovede at tage fat på den vanskelige opgave, indtil endelig Paludan-Müller i 1871 udgav sine epokegørende undersøgelser «Om Kong Valdemars Jordbog»²⁾. Han begyndte med det hele, nu genforenede moderhåndskrift, og søgte gennem en udførlig analyse af dette at vise, hvorledes dets indhold var af en så uensartet karakter, hvorledes der i det, jævnsides med den yderste pyntelighed i det ydre, gik en så gennemgående mangelfuldhed i det indre, at der kun syntes én forklaring mulig, den, at det hele håndskrift var — en øvelsesbog i afskrivning og illumination. Denne opfattelse overførtes så på jordebogsstykkerne i håndskriftet, og gennem en indtrængende kritik af de enkelte stykker påvistes over alt en mangel på sammenhæng, en unøjagtighed og ufuldstændighed, der bestyrkede, at forlægsbladene her som ved de øvrige dele af håndskriftet kun vare løse optegnelser, valgte og afskrevne uden omhu eller interesse for indholdet. At denne opfattelse vakte stor opsigt, ja mishag, er let at forstå, og den mødte også stærk modstand. Dr. O. Nielsen udgav jordebogen på ny «som en indsigelse» mod Pal.-Müllers opfattelse og forsvarede i sin indledning og sine anmærkninger en afvigende anskuelse³⁾. Cand.

¹⁾ C. Schirren: Beitrag zum Verständniss des Liber census Daniae (Mémoires de l'Acad. des sciences de St. Pétersbourg, VII Série, tom. II. no. 3). Den danske del af jordebogen omhandles s. 96—119.

²⁾ C. Pal.-Müller: Studier til Danmarks Historie i det 13de Aarh. Om Kong Valdemars Jordbog (Vidensk. Selskabs Skrifter, 5. Række, IV Bd. S. 163—282).

³⁾ Liber census Daniae. Kong Valdemar den andens jordebog, udgivet og oplyst af Dr. phil. O. Nielsen. København 1873.

Joh. Steenstrup skrev sine «Studier over Kong Valdemars Jordebog» med den «endelige dom», at Pal.-Müller havde «været meget ubillig mod jordebogen»; selv søgte han i første del af sit skrift at skildre landets forvaltning i det trettende århundrede især efter andre kilder end jordebogen for derved indirekte at oplyse og stadfæste dennes efterretninger, medens han i sin anden del gik ind på en nøje prøvelse af håndskriftet og de enkelte jordebogsstykker¹⁾. Særlig mod Steenstrup rettede Pal.-Müller et «Stridsskrift», hvori han hævdede og forsvarede sine tidligere påstande²⁾, og Steenstrup svarede da med et «Indlæg til Forsvar for Jordebogen»³⁾. Men under denne fortsatte strid synes det ikke ualmindelige tilfælde at indtræde, at de egenlig afgørende punkter træde i skygge for de mange bipunkter, at helheden fordunkles af mindre vigtige stridsspørgsmål. Det vil derfor måske ikke være uden nytte, når en udenforstående, der som sådan ikke behøver at indlade sig på de omstridte sidespørgsmål, udelukkende henvender opmærksomheden på hovedmomenterne i selve jordebogsproblemet. Den følgende undersøgelse vil derfor lægge mindre vægt paa en stræben efter nye opfattelser af enkelthederne, en stræben, der let vilde blive forceret, efterat tre lærde forfattere nu have underkastet jordebogen en sa nøje prøvelse fra de forskelligste synspunkter, men

¹⁾ Joh. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog. Efter trykte og utrykte Kilder. Kbhvn. (udgivet i to afdelinger i 1873 og 1874).

²⁾ C. Paludan-Müller: Kong Valdemars Jordebog. Et Stridsskrift. Kbhvn. 1874 (i juli).

³⁾ Joh. Steenstrup: Professor Dr. C. Paludan-Müller og Kong Valdemars Jordebog. Endnu et Indlæg til Forsvar for Sidstnævnte. Kbhvn. 1874 (i oktober).

den vil stedse have helheden for øje og stræbe efter at få de afgørende problemer skarpt opstillede og at klare, hvilken betydning den hidtidige kritik har overfor disse¹⁾).

Pal.-Müller har anvist den vej, ad hvilken enhver undersøgelse af den såkaldte Valdemars jordebog må gå. Man må først undersøge hele det forenede moderhåndskrift, hvorefter jordebogsbladene kun ere en del, og disse må da allerede prøves her, nærmest fra den formelle side; senere må de enkelte jordebogsstykker kritisk gennemgås og deres indbyrdes forhold søges klaret. Med andre ord, man må først rette granskningen mod den nu eksisterende afskrift, senere for »jordebogens» vedkommende mod de originaler, der ligge bag ved vor afskrift.

Af det hele håndskrift har egentlig kun Pal.-Müller fremstillet en gennemført opfattelse og denne gik ud på, at denne kodex var en øvelsesbog. Det er denne tydning, som har vakt så stor modstand, men det må strax betones, at Pal.-Müllers kritikere langt fra kunne siges at have ført et blot nogenlunde antageligt modbevis. Et par strøbemærkninger i Steenstrups »Studier», et par ord i en anmærkning hos O. Nielsen er alt, hvad der er fremført mod hypotesen om en øvelsesbog, og med rette kan Pal.-Müller i sit »Stridskrift» betragte sin opfattelse som uigendrevet af modstanderne. Sagen står således: i vort håndskrift er der visse ejendommeligheder, som sondre det fra andre håndskrifter, og disse kræve en forklaring. Denne få de ved tydningen

¹⁾ Det følgende blev oprindeligt skrevet som en anmeldelse af jordebogsstriden, men kunde som sådan først finde plads i »Historisk Tidsskrift» om meget lang tid; af den grund fremtræder denne artikel allerede her i en noget forandret form, skønt dens nys udviklede karakter ganske vist bedre vilde passe til en anmeldelse. — Hele denne undersøgelse var i hovedsagen skrevet, før Steenstrups »Indlæg» udkom.

som øvelsesbog, og det nytter da ikke at fremføre, at en sådan er usandsynlig, fordi vort håndskrift er så stort, fordi skriften er så uddannet¹⁾. Ejendommelighederne blive tilbage og kræve stedse deres forklaring; så længe man ikke har givet denne, kan man ikke kaste vrag på «skrivebogen», hvorved de alle blive forståelige. Vi dele ikke Pal.-Müllers opfattelse af håndskriftet, men denne er ikke blevet gendrevet i hans modstanderes oprindelige skrifter, og denne side af jordebogsspørgsmålet må optages helt fra nyt af²⁾.

Pal.-Müllers grundsynspunkt er hele moderhåndskriftet, Codex A. 41, og han støtter sin opfattelse deraf på «det påfaldende forhold mellem håndskriftets ensbed og omhyggelighed i alt det ydre og dets mangel på enhed og omhu i indholdet»³⁾. — At kodex virkelig viser en sjælden ensartethed og omhu i alt ydre er utvivlsomt; bladene ere tildannede og linierede af samme mand, og håndskriften er helt igennem meget ens, muligvis endog af én og samme skriver; det hele er smukt skrevet og udstyret med malede initialer og mærker⁴⁾. — Hvad indholdet derimod angår, så hævder Pal.-Müller bestemt, at det er fuldkommen uensartet; «man søger forgæves en forbindende tanke i valget af indholdet, . . . en hensigt, der kunde lede på spor efter ejerens stilling og interesse»⁵⁾, og denne påstand kunne hans modstandere ikke siges at have rokket. Steenstrup udtaler kun

¹⁾ Steenstrup, s. 297¹⁾; Nielsen, s. XXVIII.

²⁾ I sit senere «Indlæg» er Steenstrup endelig gået nøjere ind på håndskriftets forhold som helhed; hans udvikling her (s. 13—23) synes os dog langt fra fyldestgørende og er meget afvigende fra den, som vi give i det følgende afsnit, der var skrevet længe før Steenstrups forsvar udkom.

³⁾ Stridsskrift, s. 59.

⁴⁾ P.-M. s. 174—175; Stridsskrift, s. 15—16 (sml. Steenstrups Indlæg, s. 8—9).

⁵⁾ Stridsskrift, s. 15.

affærdigende, at indholdet i dette håndskrift ikke er mere blandet end i så mangan anden kodex fra middelalderen¹⁾; men såvidt forf., ganske vist uden et meget udstrakt kendskab til gamle håndskrifter, tør dømme herom, vil det ikke være let at finde mange eksempler om i det hele noget på en så stor uensartethed i indholdet jævnsides med en lignende enhed i formen²⁾. Spørgsmålet kan vistnok kun løses direkte, ved at påvise de interesser, der have frembragt vort håndskrift, og muligheden af deres forening. — Indholdet af kodex³⁾ kan bestemmes som tvesidigt; der er en kameralistisk del, nemlig jordebogsbladene, og en theo-

¹⁾ Stp. s. 296.

²⁾ Steenstrup har vel senere i sit Indlæg s. 18 ff, anført flere gamle eksempler på håndskrifter med meget blandet indhold, som findes i Pariserbibliothekets manuskriptsamling, men disse vise kun, hvorledes al dannelse i middelalderen var theologisk og theologerne dyrkede alle videnskaber. I vort håndskrift er der derimod en skarp modsætning mellem en almen-theologisk del og kameralistiske oplysninger af den allerspecielleste art, som for samtiden kun kunde have praktisk, men ikke videnskabelig interesse. De to første af Steenstrups efterdømmer skulde vel nærmest være ligefremme paralleler til jordebogshåndskriftet; men de ere det ikke. At en theolog i Amiens til sit videnskabelige apparat føjer sit hjemsteds frihedsbrev og stadsret, er lidet mærkværdigt, og at en mand i Champagne foruden helgenlegender også opskriver efterretninger om markederne der og om forskellige mål, er også let at forstå; det er den stedlige, den dagligdags interesse, der bryder frem jævnsides den almenvidenskabelige. Men i vort håndskrift omhandle jordebogsbladene hele Danmark, ikke blot en enkelt by eller landsdel; interessen er kameralistisk, ikke stedlig. — Man vil heraf også kunne forstå, hvorfor vi ikke kunne tiltræde Steenstrups betragtning s. 15-18; der må lægges vægt på, at interessen er kameralistisk, ikke geografisk, — ikke videnskabelig, men praktisk; thi at nogen skulde have afskrevet disse tørre jordebogsoptegnelser for »at have læsning i sin stue« er dog virkelig utænkeligt. Og den praktiske interesse er endog af en meget særlig natur, så at langt fra enhver kan have havt den.

³⁾ Detaillerede beskrivelser af Codex A 41 findes hos Pal.-Müller, s. 166—173, og hos Steenstrup, s. 276—296.

logisk del, nemlig de fleste øvrige stykker; kalenderen, den danske kongerække og kronike ere af almindelig interesse for enhver dansk¹⁾, og det samme gælder om de to rejserouter, der begge omhandle hovedveje for handelsmanden som for pilegrimen. De kameralistiske stykker stamme utvivlsomt alle fra det kongelige rentekammer, og den mand, som har havt interesse for disse oplysninger, må sikkert have været en høj kongelig embedsmand. Den theologiske del henviser ligesaa bestemt til en gejstlig dannet mand, der har fulgt godt med i sin tids theologi, som har læst Innocens III og Alain de Ville og finder behag i Hildeberts kunstige vers. — Når disse håndskriftets to sider betragtes hver for sig, vil man ikke finde noget, der taler for opfattelsen som »skrivebog», adskilligt derimod, som gör denne tydning lidet sandsynlig. En øvelsesbog i kalligrafi måtte tænkes frembragt i et kloster eller kapitel, men allerede de theologiske stykker tale mod en sådan oprindelse. Alle disse have en almindelig religiøs karakter og ere ofte højst ejendommelige for deres århundrede, skolastikens tid i Evropa, Andreas Sunesens og hexaëmerons i Danmark; men der er blandt disse mange stykker ikke et eneste, som viser den ringeste tilknytning til et bestemt hjemsted. Hvis man virkelig til forskrifter havde brugt de første de bedste blade, skulde det dog være et mærkeligt tilfælde, om der blandt de mange forlæg ikke var medkommet et eneste, som særlig vedrorte skrivebogens hjem. Dette er dog som sagt ikke tilfældet; hele den theologiske del viser intetsteds noget forhold til en bestemt stiftelse og henviser til en højere gejstlig, der ikke havde nogen særlig interesse for et dansk kapitel eller kloster, men megen for tidens almindelige

¹⁾ Sml. P.-M. Stridsskrift, s. 17—18.

kultur. — Også den kameralistiske del taler stærkt imod tydningen som skrivebog. Allerede dens størrelse gør det lidet rimeligt, at skriveren blot til øvelse skulde have afskrevet disse lange og ensformige regnskabsoptegnelser, og ligeledes viser indholdet af disse stykker bort fra en gejstlig stiftelse. Når skriveren kun var en kalligraf, som skulde uddannes til videre tjeneste for sit kloster, vilde det dog ligge nærmest til forskrifter at give ham klostrets egne regnskaber, som vare lettest tilgængelige og bedst kunde forberede ham til hans senere virksomhed. Men tværtimod, i vor kodex vedkomme alle de statistiske stykker staten og kun staten, og hvorledes disse spredte rentekammeroptegnelser i det hele skulde være komne i en gejstlig skrive-skoles eje, er en ny gåde, som skrivebogstydingen har at løse. — Vi hævde altså, at de to sider af kodex' indhold, tagne hver for sig, tale stærkt imod forklaringen som øvelsesbog.

Men kan da deres samværen i samme håndskrift forstås på nogen anden måde? Kan man vente, at én og samme mand har forenet håndskriftets to så modsatte interesser, at en højtdannet gejstlig kunde have nogen interesse for rigets specielle regnskabsvæsen, have stået i nært forhold til kongens rentekammer? Vi tro, at man kan besvare dette spørgsmål med ja. Vi have vel nu ingen statskalender fra Valdemarernes tid, der kan oplyse os om sammensætningen af deres embedsstand, men der er vistnok al mulig sandsynlighed for, at alle posterne i kongens kancelli dengang vare besatte med theologer, ja endnu mere, at vejen til de højeste poster i statskirken yderst ofte var en overordnet stilling i kongens tjeneste. I Tyskland kaldtes det kejserlige kancelli jo endog Capella og i kejserdømmets gode tid blev næsten alle bispedømmer besatte med mænd, som udgik

herfra. Også i Danmark kan det paavises, hvorledes mangfoldige bisper først have været kanslere eller embedsmænd i det kongelige kancelli, og endnu langt senere, da dannelsen dog var mindre eksklusiv religiøs, ser man, hvorledes præster og kapellaner, ja selv ærkedegne føre regnskaber for kongen og oppebære de kongelige indtægter¹). En sådan gejstlig dannet mand, ansat i kongens kancelli, har netop forenet de to interesser, der afspejle sig i kodex; hans stilling har gjort et nøje kendskab til oppebørselsforholdene nødvendigt for ham, hans dannelse har medført den almindelige religiøse interesse, som viser sig i de theologiske stykker, der netop tydede på en højere gejstlig, som ikke var knyttet til nogen kirkelig institution.

Indholdets almindelige karakter viser altså bestemt hen til en anden opfattelse af håndskriftet end som en blot ovelsesbog, og heller ikke skriverens gengivelse af forlægsbladene tvinger til en sådan tydning. — Vor kodex indeholder intetsteds noget originalt, næppe engang nogen original bearbejdelse, men kun ligefremme afskrifter. «Kirkestaten» t. efth. er ganske vist ikke sammendraget af skriveren efter et større arbejde af lignende art, men er kun en blot og bar afskrift af de vidtudbredte «provinciales». Dette gælder også om kalenderen, der vel er tilpasset efter danske forhold, indeholder danske helgendage og er en slags dødebog over den danske kongeslægt, men ikke medtager noget dødsfald senere end 1231; i den meget yngre kodex, som rimeligvis tilhører Erik Glippings tid, er den derfor kun afskrevet

¹ At anføre bevissteder herfor er næppe nødvendigt; eksempelvis kan henvises for Tyskland til Giesebrechts *Kaisergeschichte* passim, for Danmark til bispærækkerne i Molbechs *Årbøger*, III bind (jfr. Steenstrup, s. 43—44), og for den senere tids vedkommende til Kristjern II's tegnelser i Suhms *Samlinger*.

uden at føres ned til samtiden¹⁾. Den danske krønike ender med 1219 og er måske skrevet i dette år, i alt fald endnu under Valdemar Sejr²⁾; kongerækken derimod medtager endog Erik Glipping og er altså yngre end 1259. En delvis undtagelse synes pavelisten at frembyde; skriveren har fra først af anlagt denne overordenlig vidtloftig og sandsynligvis selv skematisk opstillet de oplysninger, som han kun forefandt i en halvt fortællende krønikeagtig form, men han er hurtig blevet træt af dette arbejde og har ladet sig nøje med at have paverækken fuldstændig³⁾; originaliteten er her altså både af en temmelig lav og mekanisk art og tillige ikke gennemført. — Vanskeligere er det at påvise forholdet ved jordebogsstykkerne. Kun ved en enkelt Liste (Femernlisten) kan man med sikkerhed se, at forlægsbladet har været fuldt udarbejdet, endog forsynet med malede initialer, hvoraf nogle ikke ere blevne udførte; disse ere nemlig først glemte i afskriften i kodex og senere tilskrevne i randen⁴⁾. At også de mange andre så regelmæssig skrevne lister ere afskrifter efter ordenlig opstillede forlægsblade, er der heller ingen grund til at betvivle⁵⁾; kun ved hovedstykket i jordebogen fremtræder et forskelligt forhold. Man ser her, hvorledes afskriveren vel nogenlunde har kunnet beregne, hvormeget der skulde stå under de enkelte herredsnavne, thi afstanden mellem overskrifterne er meget ulig og passer i almindelighed godt til indholdets længde, men også

¹⁾ P.-M. s. 166—7; sml. Stp. s. 279—82.

²⁾ Usinger: Die dänischen Annalen, s. 34; slutningsbemærkningen: *Edicta est expedicio . . . ad Estoniam*, der står i modsætning til 1197: *Expedicio facta est ad Estoniam*, gör det rimeligt, at krøniken er fuldstændig samtidig.

³⁾ Stp. s. 287—89.

⁴⁾ Stp. s. 440, sml. P.-M. s. 210.

⁵⁾ Sml. P.-M. s. 211 om Falsterlisten.

kun nogenlunde: på adskillige punkter har rammen aldeles ikke slået til, og, uden at svare til den, ere oplysningerne da skrevne for sig selv (Langeland og Falster); andre steder synes der slet ikke at være beregnet plads (det svenske gods¹⁾). Dette og mangfoldige enkeltheder tyde på, at forlægget her har været temmelig uordenligt og tillige forskellig udarbejdet ved de forskellige landskaber; men netop at dette således endnu kan spores i vor afskrift, viser afskriverens uselvstændige fremgangsmåde²⁾.

I alt væsentligt har afskriverens arbejde altså været rent mekanisk; han har afskrevet, hvad der blev ham forelagt, uden egen bearbejdelse eller selvstændige tilføjelser. I denne fremgangsmåde har »skrivebogen» sin stærkeste støtte, men forholdet kan dog også forstås på anden måde. Man må nemlig tænke sig ejeren af kodex og afskriveren som to forskellige personer, en adskillelse, der også påtvinges af skriftens helt igennem så jævne og ensartede karakter, som henviser til en meget øvet afskriver eller — hvis der er flere hænder — til nogle skrivere, uddannede i samme skole³⁾. Det er ejeren, hvis stilling har givet ham håndskriftets dobbelte interesse; det er ham, der har angivet indholdet og forelagt skriveren de forskellige stykker til afskrivning. Skriveren har derimod været en lavere medhjælper, én af kancelliets mange afskrivere, og han har ligefrem kopieret sine forlæg uden forsøg på egen gennemtrængen af emnet.

Men netop på grund af denne mekaniske fremgangsmåde bliver det af afgørende vigtighed skarpt at skelne

¹⁾ P.-M. s. 191.

²⁾ Meget lignende forhold synes at fremtræde ved den større Estlandsliste. Se Schirrens undersøgelser.

³⁾ Jfr. Nielsen, s. XXVIII, og nu Steenstrups Indlæg, s. 20.

mellem de fejl, der stamme fra forlægsbladene, og dem, der hidrøre fra afskriveren selv. Det er klart, at hvis der kunde påvises fremtrædende mangler i selve gengivelsen af forlægene, så vilde dette tale stærkt for tydingen som øvelsesbog. Men dette er ikke tilfældet¹⁾; der er ganske vist adskillige fejl i afskrifterne, forvexlinger af bogstaver, urigtig stavede ord o. l. men ikke i et usædvanlig stort tal. Ved mange af stykkerne ere vi i stand til at kontrolere afskriften, og denne maa her allevegne kaldes god; også »de utallige danske og estiske navne og den mængde navne i provincialis ere i det hele gengivne på en upåklagelig måde»²⁾. På flere steder ere de malede initialer ikke udforte, men det samme genfindes i mangfoldige andre håndskrifter, og på en tilsyneladende regelmæssighed i udeladelsen af sådanne i kalenderen og pavelisten kan der næppe lægges megen vægt³⁾. — Et andet er derimod de mangler, der stamme

¹⁾ De fejl og mangler, som Pal.-Müller har påvist, må næsten alle henføres til originalerne og ikke til afskriften. Et eneste sted (som P.-M. dog ikke har omtalt) kunde der måske rettes alvorlige bebrejdelser mod afskriveren, nemlig ved gengivelsen af kronikens sidste år. Her fremtræder en så betydelig kronologisk forvirring, at Usinger (s. 35) deraf slutter, at afskriften må være gjort meget »nachlässig». Men vi ere tilbøjelige til at tyde hin forvirring på anden måde. Kroniken er vistnok fremkommet på den vis, at en mand under Valdemar Sejr har uddraget en tidligere eksisterende årbog og dertil føjet de sidste års begivenheder efter sin egen erindring. Kun i de allersidste år er det, at forvirringen findes, og det ligger da nær at henføre den til den uklarhed over de nyeste begivenheders kronologi, som enhver vil kende af egen erfaring. Hvis denne store forvirring stammede fra afskriveren, måtte man vel også andensteds i kroniken finde spor af skrivers efterladenhed, men sådanne findes ikke.

²⁾ Stp. s. 296; sml. i det hele Indlæg, s. 14—15.

³⁾ En sådan regelmæssighed vil i alt fald kunne forklares på andre måder end just som eksempel på afvejlende illumination (Stridskrift s. 16—17); men af mangel på adgang til selve håndskriftet skulle vi ikke gå nøjere ind på dette punkt. Selv om her skulde

fra forlægsbladene og som især findes i jordebogsstykkerne. Enkelte af disse, nogle fejle sammentællinger o. l., kunde afskriveren vel have rettet; men de fleste mangler ere af den art, at skriveren ikke har været i stand til at udfylde dem, store uensartetheder i bearbejdelsen, omfattende lakuner o. s. v. Disse have for skrivebogstydningen kun den ringe betydning, at man kunde påstå, at ejeren burde have forelagt sin afskriver bedre forlægsblade, men ved jordebogsstykkerne var der vel næppe tale om noget valg, og selv i deres mangelfulde skikkelse have disse optegnelser dog givet så mange særlige oplysninger og spredte oversigter over kongelige indtægter og ejendomme, at man vel kan forstå, at en kongelig embedsmand har villet have dem i afskrift.

Medens hele gengivelsesmaaden således langt fra tvinger til at opfatte kodex som skrivebog, er der i håndskriftets form endog meget, der ligefrem taler imod denne tydning. Skönt pergamentet dengang var så kostbart, kunde man vel til nød tænke sig et så stort håndskrift anvendt som øvelsesbog, thi munkene måtte jo øve sig nogensteds¹⁾, men hvorfor gemme hele håndskriftet, efter at det var brugt, når indholdet var ligegyldigt, hvorfor ikke udradere skriften, som man så ofte gjorde ved langt vigtigere ting, og bruge pergamentet paa ny? Og om man end vilde gemme enkelte blade som prøver på smuk skrift og glimrende illumination, hvorfor da ikke udtage andre blade af det store.

være et træk, som nærmest peger i retningen af en øvelsesbog, synes det dog ikke at kunne opveje det meget, der taler imod denne tydning. (Det er mere på denne regelmæssighed i udeladelsen end på selve udeladelsen, at Pal.-Müller lægger vægt, noget, som dog ingen af hans modstandere have villet forstå. Se endnu Stp. Indlæg, s. 15.)

¹⁾ Sml. Stridsskrift, s. 18—19.

ensformige håndskrift på over halvandet hundrede blade, stadig forudsat at sammenhængen var ligegyldig? Tværtimod viser det sig, at der ikke mangler et eneste af de beskrevne blade, medens blade ere udskårne för beskrivningen, ja stykker afklippede ved foden af de beskrevne blade, dog kun til lige under skriften, aldrig mere. Flere sider i håndskriftet stå helt tomme, andre ere kun tildels beskrevne; var håndskriftet virkelig en øvelsesbog, vilde dette i sandhed være en urimelig ødslen med pergament. Derimod synes man at kunne spore sammenhæng, for ex. i de ældgamle, vistnok jævnaldrende tal, der findes på nogle af læggene¹⁾. Andre punkter vise en stræben efter fuldstændighed, en interesse for indholdet, som man har villet nægte skriveren. Benediktinernes ordensregler ere vel ufuldførte, men efter dem følger en aflinieret side til fortsættelsen²⁾. I hovedstykket er der adskillige steder ladet plads åben, hvor skriveren har ventet at kunne få udfyldende oplysninger, hvad der jo i en øvelsesbog vilde være højst urimeligt. Betegnende i denne henseende er dog især natholdslisten³⁾, der nu kun giver en fortegnelse over kongens vintergæsteri; thi skriveren har her ikke alene ladet stå linieret plads for at kunne tilføje sommergæsteriet (udgaven, s. 54), men for at skaffe denne plads har han på den foregående side måttet begynde vintergæsteriet med halve linjer jævnsides med en kolumne af ølisten (s. 53). Alt dette er ejendommeligheder, som skrivebogstydningen ikke kan forklare.

Vi kunne altså ikke tiltræde Pal.-Müllers opfattelse af

¹⁾ Nielsen, s. XXV—VI.

²⁾ Også forklaringen af et sted i Apokalypsen er ufuldendt, men synes kun hidsat for at bruge en tom plads, noget, der kan findes i en skrivebog, men heller ikke er usandsynligt andetsteds.

³⁾ P.-M. s. 195.

hele håndskriftet som en blot øvelsesbog. Når han mener, at «fra dette standpunkt er håndskriftet forståeligt, alle dets ejendommeligheder begribelige»¹⁾, tro vi i det foregående at have fremført meget, der ikke forklares ved denne opfattelse. Derimod ere de fleste af de særligheder, som Pal.-Müller har påvist i håndskriftet, utvivlsomt til stede, og hans store fortjenester ved deres påvisning have hans modstandere langt fra vurderet tilstrækkelig; men vi mene, at disse ejendommeligheder ikke nødvendig føre til antagelsen af en øvelsesbog, en tydning, der snarere overhugger end løser knuden. Vi have fremstillet en anden genesis for håndskriftet, hvorefter uensartetheden eller rettere tvesidigheden føres tilbage til ejeren, en gejstlig dannet embedsmand i det kongelige kancelli, hvorefter den mekaniske gengivelse forstås ved, at det er en afskriver, der har skrevet kodex, medens ejeren kun har valgt forlægsbladene, hvorefter mangelen på omhu for indholdet føres tilbage til originalerne. Medens denne opfattelse har næsten alle de fordele, som «skrivebogen» frembyder, har den ikke denne tydning store mangler, dens gennemgående usandsynlighed, som udførlig er påvist.

Den her fremsatte opfattelse af håndskriftets forhold har vigtige følger for den videre undersøgelse. Hvis håndskriftet kun er en øvelsesbog, bliver det yderst usikkert gennem dets afskrifter at søge tilbage til originalerne; en skriver, der er ligegyldig for indholdet og lægger mest vægt på at skrive smukke bogstaver, vil rimeligvis have gengivet hvert tredje navn og hvert andet tal fejlagtig, ikke at tale om, at han måske ofte har «oversprunget, hvad der blev ham for brydsomt at læse eller for kedeligt at skrive»²⁾.

¹⁾ Stridsskrift, s. 18.

²⁾ P.-M. s. 192, sml. s. 177.

I hvor høj grad originalerne ere blevne forvanskede ved en sådan afskrift, er det umuligt at beregne. — Men efter vor opfattelse have vi i håndskriftet gode afskrifter af originalerne; således er det, hvor vi kunne kontrolere det, og således må det også være, hvor en kontrol i detaillerne er umulig. Deraf følger, at vi i kodex have nøjagtige og troværdige gengivelser af jordebogsbladenes originaler; indholdet har ikke været skriveren ligegyldigt; han har, vel mekanisk og uden bearbejdelse, men nøjagtig og fuldstændig, afskrevet alt, hvad der blev ham forelagt. Med dette faste støttepunkt gå vi over til at betragte de enkelte jordebogsstykker.

Det var disse **jordebogsstykker**, som man tidligere kaldte «Kong Valdemars jordebog», skönt det var vitterligt, at flere af delene ikke tilhørte denne konges tid. Kritiken har nu forladt dette uklare standpunkt; man taler ikke mere om én jordebog, men om jordebogsstykker, statistiske stykker, der i håndskriftet stå jævnsides hinanden. Om disse dele ikke alligevel høre sammen, er et andet spørgsmål, men foreløbig må de enkelte stykker betragtes hver for sig. Vi udskille her først de stykker, som både alder og indhold vise bort fra Valdemar Sejr.

Sidst blandt jordebogsstykkerne finder man broderlisten, en fortegnelse over en del mænd, opstillede tre og tre (sjældnere fire ad gangen) under fællesbenævnelsen *fratres*, og ordnede efter sysler og landsdele; dog findes der ingen fra Smålandene og Skåne. Blandt de nævnte er endog en konge; *Kanutus rex* under Abosyssel er åbenbart Valdemar den stores ældste søn; de andre ere højtstående prælater og storættede mænd, hvoraf mange kendes fra historiske dokumenter; de fleste synes at have levet under Knud VI, enkelte dog snarest lidt senere. Adskillige af de opregnede fratres have været kodelige brødre,

men næppe alle; heller ikke er det sandsynligt, at de alle have levet samtidig; enkelte led synes yngre end de andre. Hvad betydning denne liste har havt, er det nu umuligt at oplyse; man kan henvise til de stormænds forbindelser, der fremtræde i Wirthirlag og Worthel, til senere tiders frændegilder, til samtidens halvt-gejstlige broderskaber, men et virkeligt forhold til noget af disse kan ikke påvises, og broderlisten står endnu som en uløst gåde. Kun ét synes vist, og det er, at denne liste aldeles ikke kan tænkes at have nogen kameralistisk betydning¹⁾.

Forud for broderlisten går i håndskriftet to stykker, der hver optage én side. Den første angiver plovtalet i Sælland og Smålandene, delt i fire grupper med 8 herreder i de tre, 9 i den fjerde, og med noget over et par tusinde plove i hver afdeling²⁾. Som et tillæg, udenfor sammentællingerne, står Møn med 239 plove³⁾. At denne liste hænger sammen med plovskattens indførelse i Øst-Danmark, er højst rimeligt, og den stammer altså fra den kong Erik, som denne skat gav tilnavnet Plovpenning; skatten er dog ældre i Jylland⁴⁾. — Mere tvivlsom er betydningen af den følgende sides fortegnelse over alle byerne på Sælland, Låland og Falster, hver ledsaget af en sum i mark penge; dog er det ret sandsynligt, at den svarer til den foregående liste og angiver den skat, som i byerne trådte i stedet for plovskatten på landet⁵⁾. Møns købstad eller købstæder (Stege og Borre) ere vel ikke medtagne,

¹⁾ Broderlisten er først behandlet af O. Nielsen i hans disputats om sysselinddelingen, senere i hans udgave, s. XXI—IV; Stp. s. 457—470; sml. Pal.-Müllers mere negative bemærkninger, s. 202—4.

²⁾ Stp. s. 15—16.

³⁾ Sml. P.-M. s. 201—2.

⁴⁾ Stp. s. 208—11.

⁵⁾ Nielsen, s. XXI; Stp. s. 213—14, 449—56. Pal.-Müllers modbemærkninger i Stridsskrift, s. 48—49 ere næppe afgørende.

men i plovtaleslisten fremtrådte jo også Møn som en særlig tilføjelse. Derimod synes listen ellers at være aldeles fuldstændig, ja, den medtager selv to byer, som ellers ikke kendes blandt købstæderne, Skiby i Hornsherred og Stigsburg, nu Stiftsbjergby i Tudseherred. Andre tilfælde vise dog, hvorledes der på denne tid var adskillige små købstæder, som senere ere forsvundne; det var købstædernes spiretid, men ikke alle spirer komme til udvikling. At Skiby var, om ikke købstad, så dog et særligt distrikt, viser et andet sted i jordebogen (indtægtslisten)¹⁾, og Stigsburg synes allerede ved sit navn at betegne sig som mere end en landsby. Begge byers lave skatteansættelse vise i alt fald deres ringe betydning; Skiby giver kun henved én, Stigsburg 2½ fl , medens Roskilde er sat til 80 fl , Kalundborg til 33, «Kiopmanhafn» til 28 fl . — Sammenlægningsen af summerne har været fejl i originalen og fejlen er gået over i afskriften.

Omtrent jævnaaldrende med disse optegnelser er den såkaldte indtægtsliste, der står noget tidligere i håndskriftet. Forsvarerne af harmonien og fuldstændigheden i «Valdemars jordebog» have i dette stykke fået en lille, men højst vanskelig opgave, og ingen af dem har givet en egentlig forklaring heraf; dr. Nielsen «véd ikke, hvad man skal tænke om dette stykke», og giver så en hypothese, som Steenstrup end ikke har fundet det værd at omtale, skönt heller ikke han kan angive listens «særlige øjemed». Sandheden er, at den kun giver en opregning af enkelte, spredte indtægter, der endda, på to eller tre summer nær, aldeles afvige fra opgivelserne i jordebogens «hovedstykke». Pal.-Müller formoder, at det kun er en meddelelse fra kongens rentekammer om det til dato indkomne beløb, og hvorledes

¹⁾ Skiby kirke er også usædvanlig stor. Sml. Årbg. f. n. O. 1868, s. 34.

det end forholder sig hermed, større værdi er der i alt fald ikke påvist for denne liste¹⁾. — Tidligere i håndskriftet er en side optaget af en fortegnelse over en stor mængde gods i Sælland, som Håkon Palnesøn skødede kong Kristoffer (1252—1259); det mærkeligste ved denne liste er, foruden godsets størrelse og dets spredthed (lige fra Kalundborg til hen ad Næstved), dets værdsættelse i mark guld, der ellers kun sjældent findes brugt på Sælland²⁾.

Af de hidtil omtalte fem stykker kan intet altså henregnes til Valdemar Sejrs tid; et enkelt, broderlisten, er ældre og ikke af kameralistisk indhold; resten er fra en senere tid og må opfattes som spredte optegnelser, der ere gjorte i det kongelige rentekammer. Alle de andre jordebogsstykker derimod enten tilhøre eller kunne tilhøre kong Valdemars tid. Af disse omhandle de fleste en enkelt landsdel, medens kun enkelte omfatte det hele land og synes at gøre krav på en vis fuldstændighed. Det sidste gælder især om de to første stykker, der i alle henseender ere de vigtigste, de største i omfang og de eneste, der ere knyttede til et bestemt år, nemlig 1231.

Af disse to stykker er det andet klarest opstillet, og om dets indhold kan der ikke være tvivl. Det giver, ordnet efter provinserne, en navneliste over de ejendomme, som *pertinent ad konunglef*, dog kun navnene uden angivelse af godsets værdi eller afgifter. Det er altså en liste over **kronens godser**, overfor hvilke kongen stod mere bundet end ved sine egne kongelige ejendomme. Blandt krongodserne finder man øerne Rügen og Femern, i hvilke erobrede lande

¹⁾ P.-M. s. 197—99; sml. Nielsen, s. XIX—XX, Stp. s. 441—43, jfr. s. 322—23.

²⁾ P.-M. s. 204—5, Stp. s. 414.

kongen havde mange besiddelser eller særlige grundrettigheder. For resten synes listen at indeholde tre bestanddele, skove, købstæder og kronens gårde eller byer. Af skove nævnes der kun ganske få i Jylland og Fyn, i Sælland derimod temmelig mange, tildels «med de byer, som vare byggede derpå»; øst for Øresund endelig opregnes også nogle særlige skove, men her gives tillige mere omfattende bestemmelser, der gå ud på, at kongen ejer *tota silva, que dicitur alminning et oppida inde facta et omnes silve adjacentes*; dog undtages det, som *Rex alienavit secundum bonorum testimonium*¹⁾. At de i listen opregnede skove for Sællands vedkommende virkelig ere alle de, som kronen dengang ejede, er muligt, men i Jylland har kronen ejt langt mere skov end listen angiver; Jydske lov hævder udtrykkelig kongens ret til grunden i almindingsskoven, og at denne almindelige adkomst ikke er medtaget ved Jylland således som øst for sundet, lader sig vanskelig forklare. At listen ved skovene lægger vægt på ejendomsretten til grunden, ses af tilføjelserne om byer, byggede på ryddet grund, og forskellige kilder vise også, hvorledes kongen som oftest havde overladt brugsretten til andre²⁾. — Købstæder nævnes i temmelig stort tal og også her er det grundrettighederne, det kommer an på; derfor opføres mange byer «med deres tilliggende». Men hvilke krav kronen har stillet til de købstæder, der stode på dens grund, er meget omstridt; en nøjere undersøgelse heraf ligger udenfor vort område³⁾. — Endelig opfører listen kronens gårde og byer, men såvidt

¹⁾ At *insule* et enkelt sted i håndskriftet (s. 48) er en fejllæsning for *silve*, er en god textrettelse af Pal.-Müller (P.-M. s. 214¹⁾, sml. Stridsskrift, s. 43).

²⁾ Stp. s. 346—64.

³⁾ Stp. s. 374—79.

man kan dømme efter navnene dog kun de større kongsgårde, medens kronen må have ejet mange mindre gårde, som ikke ere medtagne¹⁾. Også sønderjydske krongodser ere optagne i listen; dog har forholdet til hertugdømmet givet anledning til nogle bemærkninger; om Hedeby siges det, at de tre dele tilhøre kongen, den fjerde hertugdømmet, og ved fire saltbrænderier ved Vesterhavet er der en lignende fordeling. Mellem disse to optegnelser er imidlertid indskudt den bemærkning, at hele skatten i Frisland tilhører kongen, noget, der åbenbart ikke hører hjemme i denne liste og kun er draget med herind af de andre optegnelser om forholdet til hertugen. — Krongodslisten viser sig altså hverken fuldstændig (de mindre krongårde) eller konsekvent (skovbestemmelserne), og en mangel på endelig redaktion fremtræder for ex. ved skatten af Frisland og ved et par angivelser, om hvad kongen «havde ejet»²⁾.

I det denne fortegnelse således giver os kronens gods, ligger det nær i den foregående, hovedstykket, at vente en fortegnelse over kongens personlige ejendomme og indtægter. Dette viser sig virkelig at være tilfældet og begge lister ere åbenbart udarbejdede i sammenhæng og supplere hinanden; et betegnende eksempel herpå er hovedstykkets oplysning ved *Ærø*: *Skyoldænæs et Brunznæs kunæglesf, aliud totum patrimonium*, der lige svarer til krongodslistens: *In Ærræ: Brunznæs, Skyoldænæs*. — Det vilde være af stor interesse, hvis man nøjere kunde påvise det indre forhold under listernes udarbejdelse, og muligheden dertil skulde findes i henved 30 navne, der forekomme i begge lister. På disse bygger Pal.-Müller den opfattelse, at «krongods-

¹⁾ Stp. s. 373—74.

²⁾ Sml. P.-M. s. 192—93.

listen er underkastet et sidste gennemsyn, hvorved en del gods, som allerede stod i fortegnelsen over kongens gods er endelig overført til konunglev¹⁾, noget, der vilde svare til den almindelige bevægelse i tiden, hvorefter kongens gods efterhånden gik over til at blive krongods. Dr. Nielsen har netop den modsatte mening og tror, at det er krongodset, som efter 1231 er blevet tilføjet i hovedstykket, og han kan støtte sig til, at det her ofte synes at fremtræde som senere tillæg, tildels endog indført på fejle steder. Men en nøjere betragtning af disse for begge lister fælles navne vil vise, at så mange af disse med rette have deres plads begge steder, at der næppe på de få tilbageblivende kan bygges noget om listernes udarbejdelse og afslutning, og vi kunne her i det hele tiltræde Steenstrups mæglende fremgangsmåde¹⁾.

¹⁾ P.-M. s. 183—84; Nielsen, s. IX—XI; Stp. s. 320—22, jfr. Stridskrift s. 39—41 og nu Steenstrups Indlæg s. 32—35. Adskillige købstæder genfindes i begge lister, men i krongodslisten ere de som nævnt optagne på grund af ejendommelige retsforhold ved grunden, i hovedstykket findes derimod kongens løbende indtægter af dem; dette gælder vel også Vestervig. Adskillige steder i krongodslisten stå i hovedstykket som distrikter, hvad der ses af deres afgifter (Helgenæs, Gelting, Kamp, Angiothorp, Haraldsted, Skonevad, Hven, måske også Skive); andre findes i hovedstykket kun i rammen (Tåsing og Lister, måske også Lusn og Hugby). At endelig kongen og kronen begge ejede godser i samme by, er let at forstå og viser sig tydelig ved Redærso, hvor kongen ejede en trediedel, som er *•de sua adquisicione•*, medens *•reliquum est konunglef•*; denne rest ses i krongodslisten at være den halve by, og en sjattedel i byen tilhører altså hverken kongen eller kronen; lignende er forholdet rimeligvis ved Hyldæslef, Skrobelev, Ho, Halsæby (?) og Hals. Skatten af Frisland er kun ved en fejl medkommet i krongodslisten (sml. ovfr.). Tilbage stå da kun Røsnæs (?), Hagested og Karæbec, men på disse par navne kan der ikke bygges noget.

Hovedstykket giver for det første en fuldstændig ramme over hele landets inddeling, vest for Lillebælt efter sysler og herreder, øst derfor efter landskaber og herreder¹). Indenfor denne ramme ser man vel meget forskellige oplysninger, men som regel kan man skelne mellem to hovedarter, nemlig lige efter herredsnavnet en angivelse af en almindelig byrde eller en afgift, oftest i sølv eller penge, sjældnere i naturalier, og senere en opregning af godser med angivelse af deres værdi²). Hver af disse arter må betragtes for sig.

Hvad de første opgivelser angår, stå her to forklaringer imod hinanden. O. Nielsen³) vil sætte disse i forbindelse med de følgende opgivelser om godser, således at den angivne sum skal være fremkommet ved sammenlægning af afgiften fra adskillige ejendomme, som vare for små til at opregnes særskilt. Pal.-Müller og Steenstrup ere derimod enige i, her at se kongedømmets indtægter af herredet i almindelighed. Ved Nielsens tydning synes vel hele listen at blive mere ensartet med kun kongelige godser til indhold, men enkelte steder viser det sig dog med fuld sikkerhed, at der også er indført statsindtægter i denne liste, således især ved Utlands herreder; heller ikke kunne de ofte genkommende natholdsbyrder let henføres til blot kronens bønder eller købstædernes forskellige afgifter opfattes som kongens rent private indtægter. Når denne dobbelthed således er sikker på flere punkter, er der ingen

¹) Steenstrup har i en skarpt ført undersøgelse (s. 4—18) til fulde bevist, at der aldrig har været verdslig sysselinddeling i Østdanmark.

²) P.-M. s. 185—86. Forskellen træder klart frem ved et sted som s. 3: *Logna, 10 £ puri* (nemlig i afgift). *Ibidem terra 24 £ auri* (nemlig kongens gods).

³) Nielsen, s. VI—VIII, sml. Stp. s. 313—20.

vanskelighed ved at overføre den til de mere tvivlsomme afgifter. Dr. Nielsen er fyldestgørende imodegaaet af Steenstrup, til hvis bevisførelse endnu kan føjes det meget afgørende, at Nielsens opfattelse vilde medføre en ny uensartethed i listen. I alt fald i Vestdanmark ere godserne alle opførte, ikke med deres afgift, men med deres værdi ansat i guldvurdering; derimod ere summerne lige efter herredsnavnet altid ansatte i sølv eller penge, — aldrig i guld, hvad der ganske sikkert vilde være tilfældet, hvis de kun vare en opsummering af unævnte godser. Dette henviser til en væsensforskel mellem begge arter, således som de to andre forfattere også hævde. For os vilde det nu ligge temmelig fjærnt i samme liste at opføre kongedømmets skatteindtægter og kongens private ejendomme; for datiden lå det imidlertid nær at stille disse sammen som modsætning til krongodset. Kun overfor dette var kongen bundet, medens han havde fri dispositionsret såvel over sine egne godser som over rigets løbende indtægter.

Men hvilke ere da disse kongelige indtægter af herredet? Herpå har Steenstrup¹⁾ søgt at svare ved at opfatte hele listen som en fortegnelse over, hvad kongen havde i nathold eller i afløsning derfor. At disse skatteangivelser virkelig ofte ere afløsningssummer for natholdsbyrder, er sikkert nok, når listen selv angiver: «*Servicium 2 (3, 4) noctium*» eller en sum penge, og ved Hallands første herred står udtrykkelig: *Servicium 4 noctium, quarum quolibet redimitur pro 15 ₧ argenti*. Men spørgsmålet er, om det er berettiget at underlægge alle de summer, der stå uden bestemmelse den samme tydning. — En oplysende parallel er her den måde, hvorpå summerne ere ansatte. Som oftest

¹⁾ Stp. s. 156—66, 310—13, 317.

angives de i rent sølv, ℥ *argenti* eller ℥ *puri*, men ikke sjældent opføres de i ℥ mark penge (℥ *denariorum*) og meget ofte står der kun «mark» uden nøjere bestemmelse. I analogi med Steenstrups slutning ved skattebyrdernes betydning måtte man nu her slutte, at «mark» alene altid betyder «mark sølv», thi mark sølv forekommer meget oftere end mark penge; men enhver vil dog indrømme, at denne slutning bliver meget tvivlsom, ja enkelte steder er den endog faktisk urigtig, da man nemlig her ved en tilfældig sammenstilling kan se, at «mark» må være mark penge¹⁾. — Ganske på samme måde forholder det sig med skatternes betydning. Thi natholds afløsning er ikke den eneste skat, der omtales i listen, om end den hyppigst forekommende; på flere steder nævnes ledingsafgift og kvær-sæde, et enkelt sted også et gådefuldt *pro expensis*. At opfatte de summer, hvis betydning ikke angives, som natholdsafløsning, bliver derfor i hvert enkelt tilfælde ligeså tvivlsomt som om man allevegne ved «mark» vilde forstå mark sølv. Ja det bliver endnu mere usikkert, da de ubestemte afgifter måske endog kunne have en betydning, som slet ikke nævnes i listen, men allevegne underforstås, enten være sammenlægninger af alle herredets kongeskatter (Pal.-Müller) eller være stud, thi stud «falder jo ingeniunde sammen med nathold». ²⁾ Det må fastslås, at listen i disse retninger viser en gennemgående uklarhed og ubestemthed.

¹⁾ Således s. 14: Risæhæreth 60 ℥ vel 10 ℥ siliginis, hvor ℥ efter rugprisen må være ℥ penge. — Den første side i hovedstykket indeholder følgende summer: 10 ℥ , — 30 ℥ , — 20 ℥ denariorum, — 16 ℥ argenti, — 15 ℥ — 15 ℥ ; vil nogen her kunne afgøre, hvor «mark» er sølv og hvor penge?

²⁾ Stp. s. 166. Vi komme senere tilbage til forholdet mellem nathold og stud.

Ved siden af heredsnavnet nævnes ofte en by, der deltager med herredet i udredelsen af afgiften eller i nat-holdsbyrden. For dette har Steenstrup¹⁾ vistnok fundet den rette tydning, at disse byer nemlig vare særlige distrikter, de senere birker, der endnu vare forenede med herredet i skatteydelse. — Jævnside med de almindelige afgifter findes spredt nogle oplysninger om skipæner og hafne, sikkert dem, som tilhørte kongen og hvoraf han derfor havde særlige indtægter; undertiden opføres virkelig afgifterne af hver hafn, men andre steder er kun hafnenes antal opgivet. Disse oplysninger synes altså ikke fuldstændige; heller ikke nævnes her et *navigium regis*, som efter Hallandslisten fandtes i Farthusæherred. — Endelig må man til denne art af oplysninger også regne de opgivne indtægter af købstæderne, deres direkte og indirekte afgifter.

Den anden hovedart af oplysninger, som hovedstykket giver, gælder godser. De stadig genkommende udtryk: *terra domini Regis, Rex habet, possessio nostra etc.* vise, at vi her have en opregning af kongens godser, altså af patrimoniet i vid forstand, modsat kronens gods²⁾. Kongens ejendomme vise sig at være meget talrige, som det også var at vente, da Valdemar Sejr var den eneste levende repræsentant for «Ylvingeætten», arvetageren efter de mangfoldige sidelinier. Alt dette kongelige gods er ledsaget af værdiopgivelser efter de forskellige skyldsætninger, der brugtes rundt om i landsdelene. I hele Jylland er ansættelsen efter guldvurdering; kun i landet mellem Sli og Eyder og i Ditmarsken opdukke de tyske jordemål hufe og jarde. Også

¹⁾ Stp. s. 314—16.

²⁾ Derimod sondrer hovedstykket gennemgående ikke mellem kongens fædrenearv (det egenlige patrimonium) og hvad han ellers besad. Sml. P.-M. s. 182—83, 186.

på Fyn og Langeland bruges værdsættelsen i mark guld, men i Sælland og tildels på Falster fremtræder som regel skyldsætningen efter udsæd, der først ret er oplyst af Pal.-Müller i hans almindelige bemærkninger om landboforholdene. — En nøjere betragtning af enkelthederne i hovedstykket, af denne listes pålidelighed og fuldstændighed, opsætte vi foreløbig.

Som et supplement til hovedstykket kan man måske opfatte natholdslisten, der nu kun giver oplysning om, hvad kongen kunde kræve til to nætters gæsteri om vinteren; dog synes det, som før omtalt, at afskriveren også havde ventet at få oplysninger om sommergæsteriet. Der opføres en mængde forskellige naturalier og dertil en del pengesummer til personer i kongens følge; om dettes størrelse kan man dømme, når man hører, at der skulde leveres 100 fade og 400 tallerkener¹⁾.

Forud for opgivelserne om nathold går ølisten, der giver en næsten fuldstændig og godt ordnet fortegnelse over alle de mindre danske øer. Hvert ønavn ledsages i almindelighed af nogle korte oplysninger, i begyndelsen på latin, senere mest på dansk. Ved mange øer angives »hus»; ellers indeholde oplysningerne især underretning om de dyr, der findes på øerne, dels jagtbare som hjorte, rådyr, harer o. s. v., dels heste, altså vilde stod; undtagelsesvis er på to øer anført et kloster, på Saltholm limsten. Dr. Nielsen²⁾ opfatter listen som en opregning af de øer, der stod i særligt ejendomsforhold til kongen, og fortolker derfor, »hus» som en befæstet borg; men det kan påvises, at flere af de opregnede øer da allerede vare udsondrede fra kronen.

¹⁾ P.-M. s. 195; Stp. s. 158—160.

²⁾ Nielsen, s. XIV.

Rimeligere er det at finde listens hovedøjemed i de mangfoldige oplysninger om jagten, som den indeholder, og »hus» betegner da kun et jagthus¹⁾; men heller ikke denne tyding er udtømmende; dertil passer hverken limstenen på Saltholm eller de hyppige oplysninger om vilde heste. Denne liste synes altså ligeså lidt konsekvent gennemført som andre stykker i jordebogen.

De sidst omtalte tre større stykker have omhandlet hele Danmark, om end fra forskellige synspunkter; de følgende derimod vedrøre kun enkelte landskaber. — Hallandslisten er det stykke i håndskriftet, der bedst svarer til den ældre opfattelse af »Valdemars jordebog» som et fuldstændigt kongeligt kataster²⁾. Den opregner alle Hallands herreder og giver for hvert oplysninger om kongsgårdenes afgifter, om herredsbøndernes ydelser og endelig en pengesum som *summa illius provincie*. Dertil kommer angivelse af bøndernes mandtal og oplysninger om skipænenes styrismænd og hafnetal. Efter alle de enkelte opgivelser følger *summa redditus regis in Hallandia*, nemlig 708 p solv, de uvisse indtægter dog undtagne. Af disse opgives sagesfaldet i et særligt tillæg³⁾ der også indeholder skipæn- og hafnetallet for hele provinsen. — Ved opregningen af herredsbøndernes ydelser viser der sig en forskel mellem de tre første herreder og alle de øvrige⁴⁾. Ved de

¹⁾ P.-M. s. 193—94, sml. Stp. s. 391—405.

²⁾ P.-M. s. 195.

³⁾ Dette vil Pal.-Müller (s. 197) ikke regne med til det foregående, men heri har han næppe ret (sml. Stp. s. 406—7); bemærkningen i tillægget: »*De hii omnibus nec habet dominus rex nisi 210 p argenti et 800 salmones*» viser tilbage til hele listen, thi sagesfaldet alene er vistnok mindre end denne sum.

⁴⁾ Denne forskel spores også i tillæggets sagesfaldsopgivelser, som i de første herreder beregnes i oxne, i de øvrige i mark solv. Det

første angives, at hele herredet i to år skal give visse ydelser årlig (korn, honning, øxne og penge), men i det tredje år betydelig flere (svin, lam, æg, smør og ost o. fl.) endelig (for de to herreders vedkommende), «når kongen kommer», hver bonde desuden en høne eller hver to bønder en gås, og alle 3 $\frac{1}{2}$ sølv «til at købe fisk for». Ved de øvrige herreder gøres der derimod ingen forskel mellem årene; bønderne give vinterstud og vårstud, især korn, enkeltvis også honning, smør og ost eller penge. At tredjeårs afgiften ved de første herreder er nathold, bliver sandsynligt ved ligheden med opgivelserne i natholdslisten (sml. Samsø i hovedstykket); de to års ydelser svare derimod til, hvad der i de andre herreder kaldes stud. Men med Steenstrup at parallelisere alle afgifterne er ikke berettiget og også andre steder henvise til en bestemt forskel mellem nathold og stud. Stud anføres ved Utland (i hovedstykket) for sig ved siden af nathold og ses af senere bestemmelser hovedsagelig at være en kornydelse; derfor gives den også som vinterstud og vårstud, svarende til vintersæd og vårsæd; i modsætning hertil fremtræder nathold som sommer- og vintergæsteri. Medens stud er en årlig afgift, kræves nathold, i Halland i alt fald, kun sjældnere, og da gives stud ikke. Nathold var det egentlige gæsteri, stud kun en gæsteriydelse, en naturalieafgift; begge kunde naturligvis afløses med penge. Men medens der er en mulighed for, at nathold i vid forstand også kan omfatte stud, må det aldeles benægtes, at stud i sig skal kunne indbefatte nathold. Når derfor klostre få fritagelse for stud, ere de derved ikke fri-

kan bemærkes, at de tre første landskaber ere de egentlige grænseprovinser; de kaldes i jordebogen og endnu længe efter ikke «herred», og havde således måske en noget ejendommelig stilling.

tagne for at give kongen nathold og ses også at have ydet dette¹⁾.

Hvad Hallandslisten mener med sin *«summa provincie»* ved hvert herred, er endnu ikke udfundet; denne sum synes aldeles ikke at kunne bringes til at passe med de enkelte afgifter, og Steenstrups forsøg på at påvise en forbindelse mislykkes aldeles²⁾. Heller ikke passer *«summa redditus»* ved slutningen af stykket til de enkelte herredsummer³⁾. — Lettere at forstå er oplysningerne om mandtallet, der dog mangler ved et af herrederne, og hafnetallet, hvor hovedsummen dog ikke er ganske rigtig. —

Hallandslistens forhold til hovedstykket og krongodslisten er det vistnok umuligt at bestemme, såvel i tid som i indhold. De fleste godser, der opregnes i Hallandslisten, genfindes i krongodslisten, og enkelte synes at have stået her, men at være udslettede⁴⁾. Derimod stemmer dens

¹⁾ Sml. Stp. s. 161 ff; hans modsigende ytringer om forholdet mellem stud og nathold ere fremhævede i Stridskrift, s. 45; Steenstrup lader snart stud være en del af nathold, snart omvendt nathold være en del af stud, eller begge navne enstyldige (s. 317), og når han i sit Indlæg (s. 57—58) vil hævde, at det er diplomerne og ikke ham, som lader stud omfatte nathold, så glemmer han, at det kun er ham, der udlægger frihedsbrevens stud på hin måde. At Andreas Sunesen synes at oversætte stud ved *procuratio* (gæsteri), må henføres til vanskeligheden ved at finde et bedre tilsvarende latinsk ord. — Når forskellen mellem stud og nathold fastholdes, forstår man, hvorfor aflønningsafgiften i hovedstykket svarer til tredjeårssydelsene i Hallands tre herreder, som er natholdsydelser (Stp. s. 317), men ikke til studafgiften i de andre herreder.

²⁾ Steenstrups beregninger give kun udslag, som passe temmelig slet; flere af dem bero endog på en fejl forudsætning, sml. Stridskrift, s. 44—45 (regningen vedkommer dog ikke forholdet til hovedstykket); Steenstrups forsvar for sin fremgangsmåde (Indlæg s. 35—36) er ufatteligt.

³⁾ Sml. Nielsen, s. XV.

⁴⁾ Nielsen, s. XV—XVI og s. 133, anm. 8.

indtægtsangivelser kun rent undtagelsesvis med dem, der findes i hovedstykket. — Til Hallandslisten slutter sig nogle tillæg, en opregning af landegrænsen mellem Halland og Sverige og enkelte bemærkninger om forandringer i godsforholdene, hvoriblandt et skødeuddrag fra 1254 og en notits om gods, bortforlenet til hertug Knud af Norge († 1261) og «som han endnu har»; begge optegnelser høre til de yngste i jordebogsbladene; dog er det næppe sikkert, af den sidste at slutte, at vor kodex er skrevet før Knuds dødsår¹⁾.

Falsterlisten er ét af de omstændeligste stykker i jordebogen; den giver ikke alene detaljerede angivelser om kongens gods paa denne ø, men tillige oplysninger om hver bys bol- og marketal og om de større private godsejere. Ordningen følger kirkebyerne og viser, at sogneinddelingen da allerede var omtrent den samme som den dag i dag, et mærkeligt vidnesbyrd om den ældre middelalders betydning for landets religiøse organisation. Pal.-Müller har underkastet hele denne liste en omhyggelig behandling og har påvist adskillige unøjagtigheder i enkelthederne²⁾. Den særlige fortolkning af listen frembyder forholdsvis få vanskeligheder, dens forhold til hovedstykket er derimod meget uklart. Pal.-Müller hævder her, at Falsterlisten er et af de ældste stykker i jordebogen, betydelig ældre end «Falstria» i hovedstykket, og han støtter sig især på, at «Falstria» viser en ejendommelig samlet organisation af det kongelige gods, som aldeles mangler i Falsterlisten³⁾. Denne forskel har dog snarest sin grund i de to stykkers forskellige frem-

¹⁾ P.-M. s. 197; Stp. s. 413.

²⁾ P.-M. s. 210—25; jfr. Stp. s. 414—27.

³⁾ P.-M. s. 226—27.

gangsmåde; »Falstria» opregner kongens gods efter bestyrelsesmåden, dels to kongelige gårde med deres tilligender, dels strøgods, bortforlenet til kongsmænd og opstillet efter herrederne¹⁾; Falsterlisten derimod opregner alt det kongelige gods blot efter dets beliggenhed i øens byer. På selve organisationen kan der derfor næppe bygges nogen bestemmelse om tidsforholdet mellem de to lister; imidlertid henviser dog meget andet til, at de ikke ere samtidige; den ene kongsgård (Egenseborgen) i »Falstria» nævnes således slet ikke i den omstændelige Falsterliste. Skönt flere småtræk, som Pal.-Müller har anført, nærmest tyde på, at Falsterlisten er ældst²⁾, fører et hidtil ubemærket sammenligningspunkt bestemt i modsat retning. I hovedstykket findes nemlig en tilskodning omtalt, hvorved bispem af Odense mageskiftede forskellige ejendomme på Falster til kongen, og når man efterser de her nævnte byer i Falsterlisten, vil man finde, at bispem der ikke har ejendomme i nogen af disse byer³⁾, ja i Marbæk kan han end ikke mere have ejet de to ører jord, som nævnes i skødet⁴⁾. Dette mageskifte, der vel endog nærmest må opfattes som en senere tilføjelse i hovedstykket, ligger således forud for Falsterlisten, og da de andre træk sikkert henpege på en ulige alder, må det særlige stykke om Falster således være ikke lidet yngre end hovedstykket fra år 1231.

¹⁾ Om »Falstria»'s opstilling, se i det følgende.

²⁾ P.-M. s. 227.

³⁾ Staværby alene undtagen, men også kongen har her gods.

⁴⁾ thi når kongens og de andre grundejeres jorder her drages fra hele byens markeskyld, bliver resten mindre end de to ører. — Om sammenligningen skal dog bemærkes, at kongen ved skødet fik to ører i Ormsthorp, men i Falsterlisten kun opføres med to ørtug; hvis der ikke et af stederne er en skrivfejl, må kongen her have bortsolgt noget af sin jord.

Lålandslisten giver en kortfattet fortegnelse over kongens godser, værdsatte i bol, øre og ørtug; bolet synes altså da på Falster at have været en fast matrikelstørrelse, lig én mark skyld¹⁾, medens det i Falsterlisten viser sig at være af en meget forskellig størrelse, ofte dog lig $1\frac{1}{3}$ mark²⁾. Lålandslisten er det eneste af landskabsstykkerne, som måske kan opfattes som et supplement til hovedstykket, hvor Låland aldeles mangler oplysninger; adskillige småtræk synes dog at tale herimod, om end ikke afgørende³⁾.

Femernlisten ses let at bestå af to dele, hvoraf den første er den yngste, den anden en rum tid ældre; i tidsbestemmelsen må Steenstrup følges, der sætter den ældre del efter flere deri forekommende navne til omtrent år 1200; den anden del er vel en menneskealder yngre. Delingspunktet mellem de to stykker kan ikke bestemmes med sikkerhed; de fire øverste linier på listens anden side henregnes af Pal.-Müller til den foregående del, af Steenstrup til de følgende optegnelser på samme side. — Listens ældre del giver oplysninger om kongens ejendomme, som gav landgilde, om en del gårde, som vare bortforlenede til kongsmænd, en fortegnelse over Slavernes landsbyer, endelig en kornafgift af hele øen. Den yngre del opregner både de tyske og de slaviske byer, og viser, hvorledes det tyske element fortrænger det slaviske, idet den slaviske hakke (*uncus*) afløses af den tyske hufe (*mansus*). Hvad nøjagtigheden af dette stykke angår, må selv forsvarerne af «Valdemars jordebog» indrømme, at «her findes enkelte fejl». Størst interesse har Femernlisten for resten derved, at den

¹⁾ Stp. s. 54—55.

²⁾ P.-M. s. 221, anm. (hvor $1\frac{1}{2}$ & er en trykfejl).

³⁾ Stp. s. 427—28; sml. P.-M. s. 206—7; jfr. også Nielsen, s. VIII og XVII.

viser, at denne øs-forbindelse med det danske rige er meget gammel. — Listens yngre del kan omtrent være samtidig med hovedstykket, men står dog ikke i noget forhold til dette, hvori Femern kun opføres med en afgift af 500 lybske mark penge¹⁾.

I jordebogen findes endnu to stykker, som begge ere halvt utilgængelige for en dansk forsker, nemlig de to Estlandslistes. Den mindre giver en slags oversigt over Valdemars erobringer i østen, endog en fortegnelse over preussiske lande, og er derfor formodenlig optegnet for ulykkesårene 1223—27, hvis den ikke kun er en erindringsliste over gamle krav. Den større, lithografisk gengivet i andet bind af *Antiquités Russes*, er derimod vistnok yngre end forliget i Stensby (1238); den frembyder yderst forvirrede forhold, til hvis oplysning Schirrens skarpsindige arbejde har bidraget overordenlig, uden at der dog kan siges at være fastslået et endeligt udslag.

Vi have nu gennemgået alle de statistiske stykker i Stockholmerhåndskriftet, og ved hvert søgt at klare dets betydning, dets udarbejdelsestid og tildels også dets pålidelighed. Det var disse stykker, som man tidligere sammenfattede under fællesnavnet «Valdemars jordebog». Hvad man tænkte sig ved dette navn, er det vanskeligt at udtrykke bestemt; man brugte værket, man citerede det atter

¹⁾ P.-M. s. 207—10; Stp. s. 429—41; den sidste finder en harmoni mellem begge lister (s. 438) deri, at Femernlistens ældre del (måske) viser en kongelig indtægt af øen på 618 Å (ved år 1200), medens hovedstykket (fra 1231) angiver 500 Å !! Jfr. Stridsskrift s. 47—48.

og atter, og dog herskede der den fuldstændigste uklarhed over, hvad denne Valdemars jordebog egentlig var. I største omtrentlighed tør man måske sige, at tidligere historikere i den såkaldte Valdemars jordebog mente at finde, for det første, et sammenhængende værk, nærmere et hovedværk fra 1231 med nogle senere tillæg og med mere indgående oplysninger om enkelte landskaber, for det andet, et officielt og i alt væsentligt pålideligt værk, der gav fuldstændige oplysninger om landets finansielle forhold på hin tid¹⁾. — Men har denne opfattelse kunnet udholde den sidste tids kritik?

Opfattelsen af «Valdemars jordebog» som **ét sammenhængende værk** fik et stærkt stød, da Klemming oplyste, at disse statistiske stykker kun vare dele af et større håndskrift, der desuden indeholdt mange andre og forskelligartede stykker. Schirren drog konsekvenserne heraf, og efter en kortfattet gennemgang af jordebogsbladene udtalte han som sit udslag, at den såkaldte Valdemars jordebog består af formelt og materielt ulige stykker, der vel i det rent ydre høre sammen, men aldeles ikke danne noget hele. Pal.-Müllers mere indtrængende undersøgelser førte ham til lignende resultater; efter hans opfattelse ere kun ganske enkelte af stykkerne udarbejdede i sammenhæng, medens

¹⁾ Vi betvivle, at man tidligere havde en synderlig bestemt opfattelse af jordebogen end den, der ligger i den yngre Stephanus' ord fra 1629: *«Et penes me est Codex membraneus circa annum MCCXXI [fejlt for 1231] descriptus qui annuos proventus omnium præfecturarum et provinciarum totius Daniæ cum brevi earundem descriptione et aliis antiquitatibus complectitur.»* Allerede Langebek har heri ment at finde den ældste omtale af jordebogshåndskriftet (efter en egenhændig optegnelse i Ny kgl. Sml. fol. 427 b) og der synes ikke at være tilstrækkelig grund til (med P.-M. s. 257) at omtvivle, at det virkelig er vor kodex, som nævnes i disse ord; man véd jo også, at Sparvenfeldt købte sit håndskrift i København.

de fleste ere aldeles uafhængige indbyrdes¹⁾. Denne mening blev i hovedsagen tiltrådt af Dr. Nielsen, der indskrænker navnet «Valdemars jordebog» til fire af stykkerne, men opgiver enheden af dem alle. — Steenstrup derimod synes også på dette punkt at ville hævde den ældre opfattelse. Han stiller sig i modsætning til dem, «der tænke sig jordebogen som bestående af stykker, der intet have med hverandre at gøre»²⁾, og vil heller ikke tiltræde Dr. Nielsens opfattelse³⁾.

Når jordebogen opfattes som ét værk, som et organisk hele, bearbejdet i sammenhæng og med en fælles hensigt for øje, så kan denne sammenhæng enten være en oprindelig eller en senere frembragt. Stykkerne kunne oprindeligt være udarbejdede i sammenhæng, eller også kan en senere bearbejder have sammenarbejdet dem til en helhed; med andre ord, sammenhængen kan tilhøre originalerne eller blot vort håndskrift. — Steenstrup synes at ville føre et ydre bevis for jordebogsbladenes sammenhæng i vor kodedex. Det er, siger han i sit Indlæg⁴⁾, en kritikers «første pligt ligeoverfor et aktstykke at antage det for ægte og fuldgældigt, indtil det modsatte bevises». Dette er rigtigt; finder jeg et brev dateret 1231, så er det fra dette år, indtil det modsatte bevises; finder jeg et aktstykke med titel «Kong Valdemars jordebog», så er dets indhold en jordebog over denne konges ejendomme, indtil det modsatte bevises. Derfor, fortsætter han, er det uret lære, når Pal.-Müller taler om Steenstrups «rent vilkårlige forudsætning, at alt i Kong Valdemars jordebog hænger godt og nøje

¹⁾ Schirren, s. 117; P.-M. s. 257—59.

²⁾ Indlæg, s. 31.

³⁾ Stp. s. 297—98.

⁴⁾ s. 9.

sammen». Nej, ingenlunde; til at tale således, er Pal.-Müller fuldt berettiget. Thi vi har intet værk, der selv kalder sig «Valdemars jordebog» eller noget i den retning; dette begreb kom ind i verden ved Sparvenfeldt, men gik ud deraf i 1851, takket være Klemming. Vi har nu en del statistiske stykker, der ikke ere forbundne ved nogen fælles titel eller noget andet bindemærke og som i deres håndskrift stå aldeles sideordnet med andre stykker af theologisk og historisk indhold. Håndskriftet medgiver altså intet andet end, at der er ligeså megen forbindelse mellem to af de kameralistiske stykker som mellem to af de theologiske, — og de theologiske ere netop ikke sammenhængende, men uddragne af ganske forskellige forfattere og aldeles ikke sammenarbejdede af afskriveren. Ad ydre vej kan vi aldrig nå videre end til det, at samme skriver har afskrevet alle de kameralistiske stykker¹⁾; en virkelig sammenhæng kan umulig påvises ad denne vej²⁾. — Men indre beviser for sammenhæng i håndskriftet gives der heller ikke. Disse skulde gå ud på, at skriveren havde sammenarbejdet sine originaler til et hele, således at de ved dette skrivers arbejde fik et enhedspræg. Vor tidligere undersøgelse af hele håndskriftet har imidlertid udtrykkelig hævdet det modsatte, har påvist, hvorledes skriveren måske ordner, men ikke bearbejder, afskriver nøjagtig og fuldstændig, men uden selvstændig gennemtrængen af emnet. — At henføre en mulig sammenhæng af jordebogsstykkerne til skriveren af vor kodex er således umuligt. Han (eller rettere ejeren

¹⁾ Sml. Stp. s. 297—99.

²⁾ Nielsen lægger megen vægt på de rimeligvis jævndreende tal, der findes på nogle af læggene med jordebogs-optegnelser. Disse have dog kun betydning ved at vise disse lægs oprindelige orden; om en indre enhed kunne de ikke vidne.

af håndskriftet) har været samler og intet mere. Selvfølgelig kunne vi kun glæde os over dette udslag; hvor langt heldigere ere vi ikke stillede ved at have originalerne i tro kopier, end vi vilde være, hvis vor kodex gav os disse originaler i en bearbejdelse, der kun havde forvansket dem, udført, som den måtte være, to menneskealdre efter at nogle, én efter at de fleste af jordebogsstykkerne først optegnedes.

Den anden mulighed var den, at jordebogsstykkerne oprindeligt ere udarbejdede i sammenhæng, at originalerne alle danne ét værk. Denne mening er det åbenbart, som man tidligere nærede; det er den, som ligger bagved ældre forfatters opfattelse af jordebogen som et officielt kataster, det er den, som har frembragt den gængse benævnelse, «Valdemars jordebog», men ingen gjorde noget forsøg på at udvikle og gennemføre denne opfattelse. Nu ere disse forhold ændrede; jordebogen er underkastet en indtrængende analyse, den er opløst i en række enkelte stykker, og alle ere enige om, at disse stykker ere nedskrevne til meget forskellige tider. Hvorledes stiller da Steenstrup, som vil imødegå denne opløsende kritik, sig til dette spørgsmaal, vistnok det vigtigste af alle, da bedømmelsen af jordebogens pålidelighed for en stor del afhænger af dets besvarelse? Hos Steenstrup finder man vel et forsvar for jordebogsstykkernes sammenhæng, der er lige så udførligt som kritiken deraf; hans bog indeholder vel et helt kapitel, som omhandler enheden i Valdemars jordebog? Ingenlunde; man leder alle dens 500 sider igennem, — intetsteds finder man fem linjer om en sammenhæng mellem alle jordebogsstykkerne. Overfor dette hovedpunkt er Steenstrup ligeså uklar som de ældre forfattere, og dog har han til baggrund en «sonderdelende» kritik, der synes at måtte umuliggøre en

gentagelse af den tidligere uklarhed. — Først i sit «Indlæg» har Steenstrup rørt ved dette spørgsmål og søgt at føre et ydre bevis for jordebogsstykkernes sammenhæng i kodex, altså i afskriften. Vi have ovenfor imødegået dette bevis og kunne ikke anse det for holdbart; men selv om det virkelig var rigtigt, er der et langt spring fra en ydre forbindelse i en afskrift til en indre sammenhæng af originaler, hvis affattelsestid faktisk er meget forskellig. Om en sådan indre sammenhæng findes der hos Steenstrup intet, aldeles bogstavelig intet. Og vi forstå end ikke, hvorledes Steenstrup ud fra sine egne bestemmelser af de enkelte stykker kan se en mulighed til en sammenhæng; vi se ikke, hvori han kan finde det fælles, der skal forbinde en nattholdsliste fra 1231 med en «broderliste» fra Knud d. sjettes tid, en fortegnelse over en sællandsk plovskat, skrevet under Erik Plovpenning, med en jordebog over Femern, optegnet halvhundred år tidligere, eller hvad sammenhæng der kan være mellem et såkaldt skiftedokument fra 1232 (?) og en senere liste over nogle indtægter fra forskellige egne af Danmark. Vi fatte ikke, hvorledes Steenstrup tænker sig alle disse så forskelligartede dele forbundne til ét værk, og i alt fald, at deres sammenhæng just ikke ligger så klart for dagen, at den ikke behøver at påvises og begrundes, vil enhver indrømme. — Striden er måske om ord; men ved ét værk må man dog tænke sig en organisk enhed, udarbejdet i sammenhæng og med en fælles hensigt, ikke blot bidrag til Danmarks statshusholdning eller oplysninger om kong Valdemars magt og rige¹⁾; thi at jordebogsbladene ere dette, derom ere alle jo enige.

Støttet på vor gennemgang af jordebogsdelenene kunne vi

¹⁾ Jfr. Stp. s. 298.

sige følgende om disse stykkers indbyrdes forhold: Hovedstykket og krongodslisten ere utvivlsomt udarbejdede i forbindelse med hinanden, begge altså ved år 1231, uden at dog en nøjere påvisning af deres forhold under udarbejdelsen synes mulig. Til disse stykker har man ment at kunne føje ølisten og natholdslisten som supplement, måske med rette; positive grunde for denne sammenhæng er der egentlig ikke, om end der heller ikke kan anføres noget derimod. Endnu tvivlsommere stiller forholdet sig med Lålandslisten, som Steenstrup vil opfatte som en udfyldning af det tomme rum ved Låland i hovedstykket; adskillige småtræk tale herimod. — Men hermed er man også til ende med det, der hører sammen eller muligvis kan gøre det; hele resten af stykkerne afvige fra den foregående gruppe såvel i indhold som i tid og ere tillige på et par nær indbyrdes aldeles uafhængige. Femernlistens ældste del er en menneskealder ældre end hovedstykket; når dens yngre del måske kan være samtidig med dette, er den til gengæld desto mere afvigende i indhold. Plovskatlisten og bylisten ere fra en senere tid og fremtræde aldeles ikke som supplement til hovedstykket. Indtægtslisten, denne løse opregning af nogle indtægter, afviger endog i sine angivelser næsten overalt fra hovedstykket, og når man sammenstiller hin liste med uddraget af Håkon Palnesons skøde, får man det bedste indblik i jordebogens stykværkagtige sammensætning. Af landskabslisterne er den store Estlandsliste yngre end hovedstykket og dette nævner end ikke Estlands navn. Hallandslistens alder er ubestemmelig; den giver imidlertid en mængde oplysninger, som ikke have noget tilsvarende i hovedstykket, og dette gælder i endnu højere grad om Falsterlisten med dens opregning af private godsbesiddere m. m.; denne afviger desuden fra hovedstykket i

tid. Endelig står broderlisten tilbage, der ikke alene er betydelig ældre end de andre jordebogsdele, men hvis indhold, hvad det så betyder, dog ikke er kameralistisk. — Heraf fremgår med uomtvistelig sikkerhed, at der aldeles ikke er nogen sammenhæng mellem alle eller blot de fleste jordebogsstykker. Fælles for dem er kun, at «kongens interesse overalt behersker notitsernes mål og form»¹⁾, at de alle give oplysninger om Danmarks finansforhold i Valdemarernes tid, alle have deres hjem i det kongelige rentekammer, og herved må endda broderlisten undtages. Den ældre opfattelse af disse stykker som en enhed, som ét værk, mangler ydre grunde og står i strid med stykkernes indre forhold.

Det andet hovedpunkt i den ældre opfattelse af «Valdemars jordebog» var dennes **fuldstændighed og pålidelighed**, begrundet i dens **officielle karakter**. Det er klart, at denne opfattelse mister sit faste grundlag, så snart jordebogsbladene opfattes ikke som et sammenhængende værk, men som sideordnede stykker. Derved er helhedens officielle karakter, dens lighed med en statens jordebog, faldet bort; en officiel karakter kan måske hævdes for de enkelte stykker, ikke for en helhed, som ikke eksisterer. Pålideligheden og fuldstændigheden er ikke givet som forudsætning, men skal først bevises. — For at føre dette bevis kan man gå to veje; man kan prøve jordebogsbladenes oplysninger enten på andre kilder eller på dem selv. Steenstrup lægger især vægt på den første vej og dadler Pal.-Müller meget, fordi han kun har brugt den sidste. Men næppe med rette. Jordebogsstykkernes oplysninger ere af en så speciel natur, at vi næsten aldrig ere i stand til at stille dem sammen

¹⁾ Schirren, s. 117.

med oplysninger andensteds fra. Ad anden vej kan man fremdrage meget til at forstå jordebogen, til at oplyse, hvad dens gådefulde udtryk betegne, hvad dens stykkers indhold er, og dèr har Steenstrup store fortjenester; derimod er man, hvad dens pålidelighed og fuldstændighed angår, ikke nået stort frem ad denne vej. — Der står da kun én fremgangsmåde tilbage, den som Pal.-Müller har anvist; man må gå den indre kritiks vej, prøve jordebogen på denne selv. Dette kritisk prøvende studium af jordebogsstykkerne må selvfølgelig især rettes imod de større blandt disse, fremfor alle imod hovedstykket, der alene næsten optager ligeså megen plads i håndskriftet som alle de øvrige stykker til sammen og altid er blevet anset for midtpunktet i det, som man kaldte «Valdemars jordebog». Ved et sådant større sammenhængende arbejde vil den indre kritik kunne give store udslag, og vi skulle derfor her foretage den prøvelse af hovedstykket, som vi tidligere opsatte.

I hovedstykket har Pal.-Müller påvist dels en række særligheder i det enkelte, som tilsammen give en slags almindelig karakteristik af det hele stykke, dels en del større lakuner. Hans modstandere have søgt at imødegå de sidste ved at angive forskellige grunde, der skulle have foranlediget jordebogen til hine udeladelser, de første derimod have de hverken imødegået eller forklaret, og disse ere også så utvivlsomme, at vi skulle begynde med denne side af spørgsmålet, for derved at vinde et fast standpunkt overfor de omtvistede lakuner.

Når man følger gangen i hovedstykket, viser der sig her den største uensartethed i bearbejdelsen¹⁾. Over det hele står: *Jucia*, og derunder *Anno domini 1231 factum*

¹⁾ Sml. i det hele Schirren, s. 112—15.

est hoc scriptum; denne overskrift passer altså kun til hovedstykkets første del, ikke til dets helhed. Der begyndes så med Jylland og her er listen ret ordenlig opstillet; herrederne med deres afgifter, jorderne med deres værdsættelse ere lette at udrede; dog skifter listen enkelte steder karakter; under Samsø gives en meget detailleret fortegnelse over natholdspræstationerne, noget senere en uforståelig notits om «hr. Tokes len», der efter skriverens egen angivelse er defekt. Denne dog forholdsvis regelmæssige gang afbrydes helt efter Utland; den følgende side optages så af et skødeuddrag, hvorefter kongen 1217 fik noget gods i Ditmarsken, og derefter står en side tom. Den næste side begynder med den optegnelse, at «vort patrimonium i Fyn er omtrent 400 ₧ guld», hvilken sum vanskelig lader sig forene med de følgende detailopgivelser¹⁾; på samme måde er godset på Langeland sammentalt til «omtrent 100 ₧ guld», skönt de specificerede godser næppe ere halvt så store, og et sted i Sønderjylland står et gådefuldt «37 ₧ guld», der vel også er en sammentælling, uden at man dog ser af hvad. Efter hin oplysning om patrimoniet går listen over til de enkelte herreder i Fyn og svarer i karakter omtrent til Jyllandsdelen; dog indskydes her et par steder yderst detaljerede opgivelser om hafne med deres afgifter. Fyn slutter endelig med en gådefuld notits: *Preter Hægnæzholm, Nyburgh &c.* Als står så tom; ved Ærø opregnes (ikke kongsgodset, men) to krongodser, og der tilføjes: *aliud totum patrimonium*. Tåsing står tom, og ved Langeland findes, uden dog at svare til rammen, optegnelser dels om gods, som kongen ejer, dels om andet, som forskellige navngivne mænd have skødet til kongen.

¹⁾ Sml. dog P.-M. s. 186.

Låland står helt tom. Derefter følger Falster, som heller ikke svarer til rammen og er meget uordenlig opstillet; dette afsnit begynder med kongsgården Gedesby og dens tilliggende, alt i Sønderherred; derefter opføres én del kongsgårde i Nørreherred, som vare bortforleuede til forskellige mænd (et forhold, der også fremtræder et sted på Sælland), så atter en større kongsgård, nemlig Eknæsborg med tilliggende i samme herred, men så vender listen tilbage til Nørreherred, hvor der nu opregnes forskellige bortforleuede kongsgårde¹). Som tillæg til det hele står et mageskifte med bispem af Odense; men dette ender med en notits om forbrudt gods, som dog næppe kan have tilhørt bispem. — På den følgende side begynder Sælland; her stå de fleste herreder aldeles tomme for jordegods, men til gengæld findes der et par enkelte steder så meget mere detaillerede opgivelser om sådant²). Dernæst forskellige øer, de fleste uden afgift. — Listen går nu over til Skåne, hvor der ikke opføres det mindste jordegods, men hvor der i stedet er indskudt to længere danske notitser, den ene et skodeuddrag, den anden et grænseskel for krongods (!). Halland véd heller ikke af noget kongeligt jordegods, og ved Bleking står kun rammen, uden nogensomhelst oplysning; her er så indsat en fortegnelse over Kong Valdemars arvegods i Sverig, der ender således: «*Easdem possessiones hereditavit Sophia mater Valdemari (III). Et sciendum quod omnes predictas possessiones dedimus duci Kanuto*», hvor kongen altså først indføres i tredje person, senere selv synes at optræde talende.

Enhver, der har fulgt denne redegørelse, vil indrømme,

¹) Vi sammenarbejde her P.-M. s. 226—27 og Stp. s. 416 ff.

²) Således anføres her ved nogle godser både skyldens, afgiftens og udsædens størrelse.

at hovedstykket fuldstændig mangler ensartethed, at denne evindelige vekslen mellem regelmæssighed og indskud, mellem godsfortegnelse og skødeuddrag, mellem yderlig omstændelighed og den største knaphed eller hel udeladelse, ikke kan forenes med tanken om en udjævnende gennemarbejdelse, en endelig redaktion. — Men netop det samme fremtræder i enkelthederne¹⁾. Sproget er latin og dog findes et par steder danske ord, andensteds hele lange danske notitser. I det enkelte svarer den ene oplysning ikke til den anden; ved Istathesyssel angives således, at kongen heraf har 200 ƛ sølv *preter Slæswich et monetam et Danvirky et Ykærnburgh*, men heraf kommer dog både Danevirke og Ekernförde igen senere²⁾. Så vel ved Vendsyssel som også ved Fyn og Sælland anføres under landskabsnavnene godser, der burde have stået under et enkelt herred. Nogle bemærkninger gælde fortiden, andre fremtiden; ved to herreder anføres, hvad deres afgift havde været, og om en mølle i Jylland får man at vide, at den gjaldt 4 ƛ guld, *sed jam destructum est*; på Sælland opføres endog gods, som var bortbyttet mod andet på Langeland; et sted derimod henstilles det til kongen, om et skøde skal gælde eller ej: *sit in vestro arbitrio utrum habeat nec ne*. I almindelighed anføres kun godsernes navne, undertiden tilføjes dog kongens adkomstret, enten hævdsret (*sic antiquitus est appreciata*) eller skødning, kortelig flere steder, længere ved Ditmarsken og Låland. Et par steder findes endelig notitser, som slet ikke høre hjemme i denne liste, derimod i krongodsfortegnelsen, således ved Langeland: *terra que*

¹⁾ Sml. i det hele P.-M. s. 189—91.

²⁾ Det er måske konsekvent, at disse to komme igen, men så er det inkonsekvent, at Slesvig og monten ikke også nævnes senere.

*attinet regno*¹⁾ og i Skåne et grænseskel mellem «*bondæmark oc kununglef*».

Til den her påviste mangel på endelig gennemarbejdelse svarer en gennemgående uklarhed og ufuldstændighed i de enkelte opgivelser. Det er allerede tidligere fremhævet, hvor ubestemt herredsindtægterne ere angivne; det er ligeså umuligt i hvert enkelt tilfælde at afgøre, hvad en skat uden nøjere bestemmelse gives for, som at sige om «mark» alene betyder mark penge eller mark sølv. En tilsvarende ubestemthed fremtræder også på andre områder, således ved købstæderne. Her viser sig det ejendommelige forhold, at der ofte opføres købstadafgifter, uden at købstaden selv nævnes. *Theloneum* (told) fremtræder t. e. under Haderslevherred, men byen Haderslev nævnes ikke, og ganske på samme måde går det med Åbenrå og Slesvig. Ved Skåne nævnes midsommergæld, åbenbart af Helsingborg, uden dog at dette navn findes, ja, i Sydsælland anføres en hel række af købstadafgifter, men Vordingborg, hvori de stamme, omtales ikke. Ligeefremme huller findes også: efter Middelfart står der en plads åben til afgiften, som aldrig er blevet udfyldt, og lignende er forholdet ved Kyæltæburg. Udtrykket *preter* (foruden), efterfulgt af en ubestemt indtægtsangivelse, antyder også mangler. Ved Århus opgives 12 fl i ledingsafgift *preter exactionem*, og *exactio* angives dog nøjagtig ved Viborg, ved Ribe og andensteds; udtrykket *preter theloneum* findes oftere, og ellers angives dog også told som en bestemt sum; et sted undtages endog både *theloneum* og *exactio*. — En lignende uklarhed som ved herredsindtægterne fremtræder også ved jordernes værd-

¹⁾ Denne ejendom nævnes dog ikke heller i krongodslisten, Stps. Indlæg, s. 34.

sættelse; i mange tilfælde véd man her ikke, om mark er en afgift eller en skyldsætning, og i andre tilfælde står mark uden nogensomhelst nøjere bestemmelse, et enkelt sted også et tal ganske alene. Rent ubestemte udtryk findes oftere, således *plus valet*, *amplius*; i Skithum ejer kongen *10 fiathring que valore excedunt 40 ₰ auri*. Også fremtræder her ligefremme mangler. Adskillige navne stå uden tilføjelse af værdi, således i Jylland Hwolæ og Thoretorp og flere steder på Sælland og Fyn; på et punkt standser listen endog midt i et ord: *Snesor soluit annu*

Overfor dette hovedstykkets lange synderegister, der her kun fremtræder som en forøget og gennemført gengivelse af den karakteristik, som allerede Pal.-Müller og tildels Schirren have givet, have jordebogens forsvarere næsten været helt tavse. Derfor skal det dog ikke påstås, at der aldeles ikke kan anføres noget imod disse anker. Til enkelte af de her fremhævede mangler vil der kunne påvises analogier i andre jordebøger; således vil man t. e. i andre jordebøger og andensteds kunne se flere ligeså omtrentlige angivelser som hovedstykkets *amplius* &c.; således viser også en jordebog fra Tommerup kloster¹⁾ en fuldstændig sprogblending, idet dens begyndelse er på dansk, dens slutning på latin. Men en langt større mængde af de påpegede særligheder ere aldeles ejendommelige for hovedstykket, og fremfor alt, hvad der er absolut karakteristisk for dette, uden sidestykke i nogen god jordebog, det er den store mængde, hvori alle disse mangler fremtræde. Det hjælper derfor ikke, at man i andre aktstykker kan påpege nogle enkelte analogier, det nytter ikke at bortforklare én eller to af hine mangler, dertil er deres mængde altfor

¹⁾ Gehejme-arkivet.

overvældende. Og vi tro ikke, at nogen har kunnet vente, at man i et aktstykke, overfor hvilket kun en indre kritik er mulig, skulde kunne påvise flere mangler end der i det foregående er sket ved hovedstykket.

Udslaget af vor prøvelse af jordebogens hovedstykke behøver således neppe nogen kommentar. Det er umuligt i dette arbejde at se mere end samlinger og forarbejder til en jordebog; den gennemgående uensartethed i det hele, den overalt fremtrædende uklarhed og mangelfuldhed i alle enkeltheder kan ikke forenes med et endelig afsluttet og officielt redigeret aktstykke, påtrykt med statens pålideligheds mærke. Hovedstykket kan ikke være en dansk Domesdaybook, men indeholder kun forarbejderne til en sådan. — Om Steenstrups tydning af hovedstykket¹⁾ kunne vi derfor sige dette: Når han sætter udarbejdelsen af det hele stykke i forbindelse med det store skifte i kongeætten, der (efter en noget tvivlsom efterretning hos Huitfeldt²⁾) skal have fundet sted i året 1232, så kan denne gisning ikke ligefrem benægtes, men den har meget lidt sandsynlighed for sig, og der må herved gøres vold på listens eneste sikre holdepunkt, nemlig året 1231. Når han derimod i hovedstykket i dets nuværende form vil se selve den specifikation, som lagdes til grund for skiftet, så må man aldeles benægte muligheden heraf, og ethvert modbevis er overflødigt efter listens hele nys udviklede karakter. — Men hvad så anledningen til hovedstykkets udarbejdelse har været, i bedømmelse af hele dette stykkes karakter kunne vi fuldstændig

¹⁾ Se især Stp. s. 309—10.

²⁾ tvivlsom, thi hvorfra kan Huitfeldt have denne efterretning? Er det ikke en gætning af ham selv, måske frembragt ved et ubestemt kendskab netop til jordebogen, som jo en menneskealder senere var kendt af Stephanus?

tiltræde Pal.-Müllers endelig dom: i forlægsbladene have vi kun en første flygtig sammenstilling af forskellige materialier, der tilsammen udgøre en meget ufuldstændig fortegnelse over Valdemar den andens sikre indtægter af herrederne og over hans jordegods¹⁾.

Hvad listens her berørte ufuldstændighed angår, tænker Pal.-Müller ikke så meget på de mindre huller, hvoraf vi tidligere have påvist flere, som på de større lakuner, der fremtræde i hovedstykket så vel ved herredsafgifterne som ved godsopgivelserne²⁾. Efter listen skal kongen aldeles ikke have ejet noget gods på Als eller Låland; øst for Øresund opføres vel noget arvegods i Sverige, men intet i de tre danske landskaber, og heller ikke omtales der kongelige godser ved de fleste sællandske herreder. Ligeså omfattende lakuner er der i indtægtsangivelserne; flere landsdele mangle enhver angivelse, således Als, Langeland, Låland og Bleking, og i alt stå af rigets 200 herreder omtrent 70 blottede for natholdsangivelse eller for afgifter, som kunne være afløsning derfor. — Steenstrup har som »sagfører» for jordebogens fuldstændighed søgt at forsvare disse udeladelser. De mange lande og herreder, som mangle afgiftsangivelser, skulle være bortforlemede; at kongen ikke har privat gods øst for Øresund skal forklares ved, at overgangen fra kongsgods til krongods i Østdanmark allerede var tilendebragt på jordebogens tid³⁾. Begge disse forklaringer ere hypoteser, som det er umuligt at bevise, men som det også er vanskeligt fuldt at modbevise på grund af vort ringe kendskab til hin tid. Vi skulle dog gøre nogle bemærkninger om Steenstrups forklaringer.

¹⁾ P.-M. s. 192.

²⁾ Sml. P.-M. s. 189.

³⁾ Stp. s. 171—76, 322—24 og s. 346.

De tilsyneladende så store mangler i opregningen af kongeligt gods vil Steenstrup bortforklare ved sin nys nævnte hypothese, og for at støtte denne har han anvendt den af ham anpriste prøvelse af jordebogen på andre kilder. Han er «gået på jagt efter alle mulige oplysninger om kongeslægts gods» og i hele tidsrummet 1231—1300 har han kun fundet «7 eksempler på, at andet nævnes som kongefamiliens gods end det i jordebogen anførte¹⁾». I forbigående bemærke vi, for at forebygge en nærliggende misforståelse, at der her ikke menes 7 eksempler på manglende godser, men 7 eksempler på breve, hvori der nævnes sådanne; disse breve indeholde omtrent en snes navne på kongelige godser, der ikke gjenfindes i hovedstykket, og det er altså tallet 20, ikke 7, der har betydning i denne sammenhæng. Imidlertid bemærker Steenstrup, overfor disse eksempler står man «ganske tvivlende, om det var arvet gods? om det var arvet efter kong Valdemar? ... om det alligevel dog ikke nævnes i jordebogen som tilliggende til et anført gods?» Heri har han naturligvis ret, og vi skulle ikke påstå, at der kan føres et stringent bevis for jordebogens ufuldstændighed ad denne vej; tværtimod have vi her et bevis på, hvor lidet en prøvelse på andre kilder forslår overfor jordebogens utallige enkeltopgivelser. Imidlertid kan der måske på denne måde vindes en sandsynlighed for eller imod hovedstykkets fuldstændighed, og da Steenstrup er slået ind på denne vej, skulle vi ikke undlade at følge ham. Det forekommer os da, at disse tyve manglende godser egentlig ikke kunne anføres som tydende på jordebogens fuldstændighed, aller mindst da dette antal udgør en meget betydelig brøkdel af alle de steder, som vi i hint tidsrum

¹⁾ Indlæg, s. 31.

finde nævnte som tilhørende kongefamilien. Således findes der i hele første bind af den Thorkelinske diplomsamling kun ét sikkert eksempel på kongeligt gods, — og dette mangler i jordebogen; i den store Arne-Magnæanske samling på universitetsbibliotheket findes vistnok ligeledes kun ét brev om kongsgods, og også dette mangler i jordebogen. Allerede de af Steenstrup anførte *desiderata* synes os derfor langt snarere at måtte opfattes som tegn på jordebogens ufuldstændighed end på det modsatte, og dertil kommer, at hans liste kan forøges betydelig. I 1239 nævnes der fire byer som kongeligt arvegods, da i Otto af Braunschweigs besiddelse, og ingen af disse nævnes i hovedstykket, ja, de herreder, hvori de ligge, stå helt blottede for kgl. jordegods¹⁾. I Sorø klostres gavebog vil Steenstrup kun finde ét eksempel på manglende krongods; dog nævnes der i denne bog i det hele 3 kongelige besiddelser og alle disse mangle i hovedstykket²⁾; hvis man vil gå lidt ud over grænseåret 1300 vil man ved 1304 finde 3 andre godser, der ligeledes mangle³⁾. En langt rigere høst kan man dog gøre i diplomer, der vel stamme fra tiden efter 1300, men som efter deres indhold vise tilbage til det foregående århundrede. Således får hertug Erik Valdemarsen af Sverig 1327 tildømt en del gods som arv efter prinsesse Richiza⁴⁾; da denne dame var en datter af Erik Glipping, have vi således her kongeligt arvegods fra tiden før år 1300. Som hertugens arvedel opregnes 22 godser spredte over hele Danmark og af

¹⁾ D. A. M. I, 133.

²⁾ nemlig foruden det af Steenstrup anførte Sörninge 1250 (SRD. IV, 513) endnu Hesleby 1286 (smstds. 508, jfr. 508—9) og Utesundby 1291 (smstds. 495, jfr. 494, 529).

³⁾ SRD. IV, 505.

⁴⁾ Huitfeldt, s. 439 (folioudg.).

disse mangler mindst halvdelen i jordebogens hovedstykke⁵⁾. Når alle disse steder lægges sammen, får man en ret anseelig liste over steder, der vides at have tilhørt kongefamilien i det trettende århundrede og dog ikke findes omtalte i jordebogen. Naturligvis, alle disse godser kunne være købt efter 1231, da hovedstykket optegnedes, men er det sandsynligt? Videre end til sandsynlighed kunne vi ikke nå ad denne vej; når Steenstrup imidlertid vil prøve denne bevismåde, må han tage konsekvenserne. Til trods for de yderst magre oplysninger om kongeligt gods finde vi en stor mængde heraf, som ikke genfindes i hovedstykket, og udslaget bliver utvivlsomt en temmelig stærk sandsynlighed mod dettes fuldstændighed; Steenstrups bevisforelse vender sig her mod ham selv. — Og når dette er tilfældet, når en prøvelse på andre kilder, langt fra at vise jordebogens fuldstændighed, berettiger til en grundet tvivl om denne, så bliver Steenstrups hypothese væsenlig kun en kredsslutning, der på hovedstykkets forudsatte fuldstændighed bygger en teori, som forklarer dets faktiske udeladelser. Dette om det manglende krongods.

De herreder, der mangle indtægtsopgivelser, skulle være bortforlenede eller på anden måde udsondrede fra kronen. Vi ville her ikke indlade os på, om det er sandsynligt eller ej, at forlenerne vare langt hyppigere på Valdemarernes tid, end man i almindelighed antager; thi selv dette forudsat, er det mer end tvivlsomt, hvorvidt listen virkelig havde udeladt enhver indtægtsangivelse, om et herred end var bortforlenet. Hvis den angivne sum omfatter herredets

⁵⁾ Bl. a. nævnes her tre kongelige ejendomme i Skåne, medens Steenstrup (Indlæg, s. 32) ikke véd et eneste eksempel på, at der i det 13de Aarh. har tilhørt kongefamilien gods øst for Øresund.

afgifter i deres helhed, som Pal.-Müller mener, vare sikkert ikke alle disse indtægter overladte lensmanden¹⁾, og selv om man med Steenstrup i afgifterne ser natholdsafløsning, er det sandsynligt, at nathold netop var én af de ydelser, som kongen altid forbeholdt sig selv; i alt fald give frihedsbrevene aldrig fritagelse derfor, men kun for stud²⁾, og senere i middelalderen vare lensmændene så godt som aldrig fritagne for at yde kongen nathold af de dem underlagte herreder. — Og om man end vilde se bort fra disse indvendinger, så vil hovedstykket dog selv vise usandsynligheden af Steenstrups forklaring. Det er ikke blot en uhyre mængde herreder, som skulde være bortforleuede, nemlig 70 af 200; men fordelingen af disse bortforleuinger er endnu nok så mærkelig. Mange dele af hovedstykket ere næsten fuldstændige, således den jyske ø og Sønderjylland, ligeledes Fyn, Skåne og Halland, og her var altså så godt som ingen forleuinger. Derimod skulde, hvis udeladelserne betegne forleuinger, af Sællands og efterfølgende øers 30 herreder de 15 være bortforleuede, af Midtjyllands 47 de 28, og i Smålandene og Bleking næsten alle herreder. Den kunstige fordeling, der således fremkommer ved forleuingerne, peger tydelig hen på, at en sådan forklaring ikke er rigtig. Enhver betragter, der uden forudfattede meninger om hovedstykkets fuldstændighed vil udlede noget af disse omfattende udeladelser og deres påfaldende fordeling, vil deri kun finde tegn på, at indberetningerne fra de

¹⁾ Sml. Stridsskrift s. 31—33.

²⁾ Et analogt forhold findes i den gejstlige stat mellem nathold og biskopsgiaf, der ligesom stud hovedsagelig var en kornydelse. Ømkloster for eksempel, var ikke fritaget for at give bispem nathold, men havde selv hans biskopsgiaf over sine undergivne. Se klostrets historie i SRD. V. især s. 287 — Forholdet mellem nathold og stud er omhandlet tidligere.

forskellige dele af landet have været af en meget ulige godhed.

Imidlertid, foruden de hidtil anførte lakuner er der i hovedstykket endnu én række udeladelser, og hvad man så kan mene om de foregående, synes der kun at kunne være én mening om de sidste. Vi tænke her på forholdet med købstæderne; thi i opregningen af disse fremtræder endnu langt mere omfattende lakuner end noget andet sted. Kun 10 år efter hovedstykkets affattelse fandtes der efter bylisten ikke mindre end 13 kongelige købstæder på Sælland, og af alle disse nævnes kun tre eller fire i hovedstykket; der mangler altså her, -- ikke som ved herrederne én tredjedel; men — over to tredjedele af de eksisterende købstæder. Hvor er Helsingør, Slangerup og Søborg, hvis afgifter ses i indtægtslisten? Hvor er Holbæk, Ringsted og Slagelse, der efter bylisten høre til de højere beskattede byer, hvor hele resten? Og ganske lignende forhold fremtræde på Fyn og i Skåne, hvor der i hvert landskab kun nævnes tre købstæder; skönt vi her ikke have nogen byliste til sammenligning, er det dog vist, at hine tre og tre kun udgøre en ringe del af landskabernes daværende byer. Da denne art af lakuner uheldigvis ikke er fremført tidligere, véd man ikke, hvilken hypothese Steenstrup her vil forsvare jordebogen med; dog er det sandsynligt, at forklaringen af udeladelserne i herredsafgifterne også skal overføres på byafgifterne. Men hvilke konsekvenser! Over to tredjedel af de sællandske købstæder skulde da være bortforlenede, og næppe en mindre del af de fynske og skånske byer. Det er nu vel bekendt, at byerne temmelig hyppig bleve bortforlenede i middelalderens seneste årtier; men denne skik var da nylig begyndt; den kommer først hyppigere frem under kong Hans, og i den foregående tid kendes der kun ganske

enkelte og spredte eksempler på købstæders bortforlening¹⁾. At forholdet var anderledes under Valdemarerne, er der ingen grund til at tro; tværtimod, i denne købstædernes spiretid trængte de mest til kongens beskyttelse; «de vare i hans særlige værn og beskyttede med forkærlighed i deres

¹⁾ Allen: De tre nord. Rigers Hist. IV. I. s. 107. — Pal.-Müller har senere udtalt den mening, at mange mindre købstæder ikke dannede særlige retskredse, men bortforlenedes med den hosliggende kongsgård, hvis lensmand da ansatte en herredsfoged som dommer i byen (De første konger af d. Oldenbg. Slægt, s. 380). Hele denne sag trænger i høj grad til en indtrængende behandling; Pal.-Müller synes at skære alle forholdene vel meget over én kam, at opstille regler, hvor der kun var flydende overgange, at forbinde ting, der ikke hænge nødvendig sammen. Det nye hos ham er ikke det, at købstæderne ofte vare bortforlenede, men det, at han sætter en bys bortforlening i fast forbindelse med mangler i dens indre frihed. Rigtigheden af denne opfattelse synes at bero på, om det viser sig, at visse byer stedse vare bortforlenede og at disse ikke havde særskilt jurisdiktion. Datidens breve ville næppe stadfæste dette; en særlig retskreds var vistnok regelen ved unions-tidens købstæder (sml. Steenstrups Indlæg, s. 52—53), og hvad forlening angår, ser man, hvorledes den samme by veksler meget ofte mellem at stå direkte under kongen og at bestyres af en lensmand eller panthaver. Et enkelt meget oplysende eksempel må være nok på dette sted. Kærteminde får 1413 flere privilegier og deriblandt birkerettighed (Ny danske Mag. V. 234), men alligevel ses det, at Torben Bille 1451 ⁷/₄ har havt brev på Bjergherred og Kærteminde (Geh. Ark. Topogr. Saml.), og 1462 tilbagegiver Gert Bryskes efterleverske Elsebe Henningsdatter kongen sine breve på Eskebjerg med Kærteminde (sml. Diplomatariet i Geh. Ark. under ²¹/₉). I 1473 får byen privilegier som Odense, hvis stadsret var blevet norm for de fynske købstæder (Fynske Aktst. I. 146—47); ikke desto mindre pantsættes den, som Pal.-Müller anfører, i året 1480 for 12 år. Efter denne tid står byen direkte under kongen, og flere skattekvitteringer ere endnu bevarede for årene 1493—1534 (Fynske Aktst. I., 157—58). Her have vi altså en by, der har udstrakte privilegier og dog bortforlenes, og fremdeles en by, der snart ligger under kongens fadebur, snart er bortforlenet. — Allens opfattelse af købstæders forlening som en form, der først vandt ret udbredelse i unionens senere tid, synes derfor endnu at måtte fastholdes.

rettigheder¹⁾. At den overvejende del af købstæderne altså da skulde have været bortforlenede, er rent ud utænkeligt²⁾. Og vilde man endda, *per impossibile*, tænke sig dette, vilde man sætte, at to af hver tre købstæder da vare givne i len, så møder man derved kun atter de samme vanskeligheder som ved de andre forleninger, blot øgede ved det endnu mere overvældende tal af manglende købstæder. Vil virkelig nogen tro, at kongen havde overladt alle disse byer til sine mænd uden den ringeste afgift? I sandhed, så var Valdemar Sejrs dage ikke kongedømmets glanstid, så stod adelen dengang ikke i sin første opkomst, men i et langt højere flor end nogensinde senere. — Eller skulle de manglende købstæder avle en ny hypothese? Indtil videre hævde vi, at disse udeladelser af købstæder er det punkt, hvorved bortforklaringen går, ikke alene (som ved herrederne og godset) ud over det sandsynliges, men også ud over det muliges grænse. En formodning skal være meget sandsynlig og stærkt støttet for at kunne forklare, at næppe én tredjedel af købstæderne nævnes, — og hvorledes nævnes de? Nogle ganske vist fuldstændig med deres afgifter, men ved adskillige findes blot navnet, ved andre kun afgifter uden at byen nævnes, ved denne by én afgift, ved dens naboby kun en anden³⁾. Er der her ikke den fuldstændigste

¹⁾ Stp. s. 126.

²⁾ En sætning hos Steenstrup (s. 34), at »byerne i det hele hyppig vare bortforlenede tilligemed det omliggende land», står henkastet og ubevist. Men heller ikke denne forklaring vilde hjælpe; var for ex. Sællands byer bortforlenede med det herred, hvori de ligge, skulde jo sådanne herreder, hvori der mangler købstæder, også selv stå uden indtægtsopgivelse, men dette viser sig ikke at være tilfældet.

³⁾ Ved Sælland står således Skælskør og Kalundborg hver med en pengeafgift; Vordingborgs navn nævnes derimod ikke, medens der

overgang til hel udeladelse, er der noget spring fra halv ufuldstændighed til hel, fra underforståelse til udeladelse?

Her berøre vi det synspunkt, hvorfra alle disse lakuner i hovedstykket bør ses. Man skal ikke betragte de ligefremme udeladelser alene, men de skulle ses på deres baggrund i stykkets enkeltheder og i dets almindelige karakter. Når man erindrer alle manglerne i det små, vil disse store lakuner ikke vække forundring; man vil ikke være tilbøjelig til at søge de store huller udfyldte ved usandsynlige hypoteser, der kun kunne støtte sig til den fuldstændighed, som de selv skulle bevise; man vil ikke ved kunstlede forklaringer søge at skaffe listen en fuldstændighed og pålidelighed i én retning, som den mangler i alle andre. Man vil i de store mangler kun se den samme karakter afspejlet, der viste sig i en gennemgående uensartethed, i utallige mangler i alle enkeltheder. Disse store lakuner kunne kun stadfæste og præcisere den mening om hovedstykket, som vi allerede tidligere have udtalt, den, at det indeholder forarbejder til en jordebog, ikke selv er et afsluttet og officielt kataster.

Det er kun ved dette store, omfattende stykke i jordebogen, at man kan komme til så bestemte udslag ad den indre kritiks vej; langt vanskeligere er man stillet overfor de øvrige, meget kortere jordebogsdele. Ved den store Estlandsliste, det stykke, som kommer hovedstykket nærmest i størrelse, er Schirren kommet til ganske lignende resultater som vi ved hint, nemlig at det hverken er officielt eller fuldstændigt. Og heller ikke synes de fleste danske

dog findes en detailleret opgivelse af indtægten fra denne by; ved Roskilde nævnes kun indtægten af mønten, ellers intet. Sml. ovenfor s. 101.

jordebogsstykker at kunne gøre krav på en særlig officiel karakter eller på fuldstændig pålidelighed. Vi have under behandlingen af de enkelte stykker over alt fremdraget træk, der henpege på en lignende mangel på endelig redaktion, som så stærkt fremtræder ved hovedstykket. Men indenfor dette fællespræg er der en mængde forskellige grader, og man kan næppe udtale en fælles dom om stykker, hvis indbyrdes karakter er så afvigende, at den vel afrundede og temmelig nøjagtige Hallandsliste danner det ene, den løst optegnede indtægtsliste det andet yderpunkt. —

Vi opstillede i sin tid det spørgsmål, om den ældre opfattelse af «Valdemars jordebog» havde stået sin prøve under den senere tids kritik, og vi kunne nu besvare dette spørgsmål **benægtende**. «Valdemars jordebog» opfattet som et sammenhængende værk har vejet pladsen for en række kameralistiske stykker, hvoraf de fleste ere uden indre forbindelse, og disse stykker, i alt fald de vigtigste af dem, have ikke et officielt arbejdes pålidelighed og fuldstændighed, men ere forarbejder og samlinger med alle deraf flydende mangler. Vi kunne derfor ganske vist ikke tiltræde Pal-Müllers udtalelse, at jordebogsbladenes værdi kun ligger i «det lys, de kaste over nogle partier af landboforholdene i middelalderen»¹⁾, men se i dem stedse det vigtigste kilde-skrift for vor ældste indre historie. Jordebogsstykkernes betydning for den danske middelalders historie er overordenlig stor og går i mangfoldige retninger; man kan kun ikke tillægge dem absolut troværdighed i alle punkter og endnu mindre en alt omfattende fuldstændighed. Vi må benytte deres enkelte opgivelser med stor varsomhed og ikke bygge for meget på deres pålidelighed. Og fremfor alt må vi

¹⁾ P.-M. s. 259.

ikke opføre store hypoteser på deres fuldstændighed, ikke på deres huller med Steenstrup bygge statsretlige teorier, om at kongsgodsets overgang til krongods var videre fremskredet i Øst- end i Vest-Danmark, end mindre med så mange ældre forfattere tro at kunne udregne kong Valdemars indtægter af den bog, der kun med urette bærer hans navn.

Vi anerkende således hverken jordebogsstykkerne som sammenhængende eller som officielle, endelig redigerede aktstykker. Derfor skal det dog ikke nægtes, at adskillige af dem rimeligvis ere udarbejdede i en særlig hensigt, stå i forbindelse med visse historiske forhold. Flere af jordebogsstykkerne indeholde vel ikke andet end, hvad der altid vil fremkomme i et rentekammer under den daglige regnskabsførelse. Stykker som plovskatlisterne, som indtægtslisten eller uddraget af Håkon Palmesøns skøde ere sikkert nedskrevne uden anden foranledning end den, der altid ligger i et rentekammers stræben efter orden og regelmæssighed. Men de store landskabslisters, der må opfattes som indberetninger fra de pågældende lensmænd, de hele Danmark omfattende optegnelser som hovedstykket, krongods- og ølisten synes at måtte have en særlig grund til deres tilblivelse. Femernlistens ældre del er måske foranlediget ved de danskes erobring af denne ø, men de fleste andre af disse stykker tilhøre kong Valdemars senere år, fredstiden af hans lange styrelse, da han efter sine og landets store ulykker vendte sine bestræbelser mod en indre genoprejsning. Så meget som vi vide om Valdemars erobringer og hærtog, da hans sejre gjorde det danske navn bekendt lige til den modsatte kant af Evropa, så lidet kende vi til den senere fredsperiode, da landets sår langsomt lægedes. Men den jyske lov er et uforgængeligt minde om,

hvad der da skete, og i den følgende tid stod disse fredsår, den korte overgangstid mellem ydre erobringer og indvortes krige, som Danmarks gyldne alder. Ligesom Edwards love stedse krævedes tilbage af det af Normanner beherskede saxiske England, således kæmpede det danske folk altid for de friheder, som det havde havt i kong Valdemars dage, fordrede kong Valdemars love som kong Valdemars mønt. I en sådan enstemmighed kan et folk ikke tage fejl, og endnu vidne mønterne, disse uanselige, men så fuldt pålidelige rester fra hin tid, om kong Valdemars fredelige virksomhed, om en regeneration, som Danmark sjældent så mange til. Sejrstidens mønter med deres brede og kraftige billeder af konge og bisp. men ufuldkomne i form og vexlende i værdfylde og størrelse, vige pladsen for mindre ejendommelige og mere regelmæssige penninge med lange indskrifter og ensformige præg. Og den reform, som her foretoges, gik først under i ulykkestiden, da de fredløse slog falsk mønt, da de store fik møntret; da vidne mønternes uforståelige bogstaver og mangfoldig vexlende præg ligeså klart om en tid, da «der vare så mange i Danmark, som alle vilde herrer være», som kong Valdemars smukke mønter med deres åbent udtalte *Valdemarus rex Danorum* om en lykkeligere tid, hvor «landet ikke stod i våde», men hvor der var én konge i Danmark, og en konge, der bar lykken, som før ulykken, en Valdemar Sejr, der blev en Valdemar Lovfører. — Til denne tid er det, at de vigtigste af jordebogsstykkerne henvise, og man tager næppe fejl, når man i dem ser spor af hin kong Valdemars genopbyggende og lægende virksomhed, hvorom historien ellers véd så lidt. Kong Valdemar stræbte på alle områder at bringe orden og regelmæssighed i landets forhold, hån fik endog pавens tilladelse til at tilbagetage bortkommet krongods, og hans

stræben fortsattes, om end svagere, af hans nærmeste efterfølgere. Det er med denne almindelige tendens i tiden, at vi sætte hine jordebogsstykker i forbindelse. De fremgaa af en stræben efter at klare kongedømmets indtægter og at fæstne dets jordegods, — og netop i deres ufuldendthed stå de som tro afspejlinger af hin kong Valdemars lovførervirksomhed, der på så mange punkter kun blev en begyndelse, en anvisning til fremtiden, men en anvisning, som fremtiden ikke fulgte.

Engang i denne fremtid, medens kodkarlene forgæves søgte at tilbagevinde kong Valdemars friheder med deres koller, medens Valdemars kongemagt gik under i kamp mod en gejstlighed, som forgav én konge, og en adel, som myrdede en anden, samlede en kongetro gejstlig, nøje knyttet til rentekammeret, disse spredte levninger af Valdemar Sejrs reformvirken, tillige med hvad han ellers kunde finde til oplysning af Danmarks statshusholdning. Hans mål var et rent praktisk, men dog er det denne navnløse gejstlige, som den danske historie skylder ét af sine vigtigste mindesmærker.
